

83.51414
P23

x

Олег Рарицький

**Поезія
героїчного
чину**

*До 10-ї річниці Народного Дому «Просвіти»
у м.Хмельницькому*

Олег Рарицький

Поезія
героїчного чину
Василь Стус:
еволюція художнього
мислення

32300 м. Кам'янець-Подільський
вул. Огієнка, 61
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Івана Огієнка
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету, протокол №10 від 27 грудня 2001 року.

Рарицький О.А. Поезія героїчного чину. Василь Стус: еволюція художнього мислення. – Хмельницький : Просвіта 2000. – 140 с.

Рецензенти: **Кудрявцев М.Г.**, доктор філологічних наук, професор (Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет)
Соловей Е.С., доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник (Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України)
Ткаченко А.О., доктор філологічних наук, професор (Київський національний університет ім.Тараса Шевченка)

Художник Олена Скорупська

У посібнику простежується еволюція поетичного мислення В.Стуса. Досліджується характер розвитку та естетична природа творчості поета, визначається проблематика його поезій та своєрідність художнього втілення в різних поетичних формах, розглядаються витoki, філософський зміст і масштабність лірики митця, особливості його інтелектуалізму.

ISBN 966-7736-54-7

Світлій пам'яті
Марії Мусяївни Саковської
ПРИСВЯЧУЮ

Автор висловлює найширшу вдячність
Хмельницькому міському Товариству української мови
ім. Тараса Шевченка "Просвіта"
(голова Зоя Діденко) за видання цієї книги.

ЗМІСТ

Вступ	5-6
Василь Стус як трагічна постать доби (до проблеми морально-етичних, естетичних витоків творчості).....	7-9
Спорідненість мислення Василя Стуса і поетів його захоплення	9-14
Василь Стус у контексті доби	14-27
Проблема самопізнання і гармонія зі світом у ранній ліриці Василя Стуса	28
Гуманістичне осмислення буття у збірці “Круговерть”	29-46
Тема самотності у ранніх збірках Василя Стуса	46-50
Природа в творчості Василя Стуса як вияв індивідуальності митця	50-54
Образ родини в ранніх збірках Василя Стуса	54-66
Людина і доба, людина та історія у невольничій ліриці поета (до проблеми історизму мислення)	67-68
Психологічний портрет людини з її “триванням на межі” (на матеріалі листів, спогадів, поезії).....	68-80
Духовна домінанта в творчо-світоглядній еволюції Василя Стуса періоду “Палімпсестів”	80-108
Ключові образи-поняття як вияв єдності індивідуалізму митця і органічної громадянськості (Україна)109	
Самособоюнаповнення як синтез цих начал	108-123
Висновки	124-129
Перелік використаних джерел	130-139

ВСТУП

З послабленням ідеологічного тиску у 60-х роках ХХ століття на літературній арені з'являються неординарні постаті, кредо яких виявилось в прагненні повноцінної самореалізації в житті й мистецтві. Їх вчинки й погляди на світ яскраво репрезентують добу, в якій їм довелося творити і утверджуватися. Відкинувши ідеологічні догми, покоління 60-х свідомо протиставило ідеал особистісний суспільній бездієвості, ставши символом розкнутості й творчого самовираження.

Постать Василя Стуса в річищі шістдесятництва надзвичайно колоритна. Від народження загострене відчуття світу дало йому змогу поєднати в собі якості організатора і теоретика ідеї, залишаючись одночасно митцем, поетом. Цьому сприяла індивідуальність В.Стуса, його стоїчна безкомпромісність, пріоритет національного, заглиблення у витоки народної моралі, естетики, світобачення.

Творчість В.Стуса в українській літературі — явище унікальне. Феномен поета виявився в умінні філософсько-аналітичного проникнення у внутрішню сутність людини, а ліричне переживання піднесене до рівня світорозуміння. Глибина Стусового філософського мислення дозволяє дослідникам розглядати його творчість в екзистенційному плані, віднаходити її належне місце в світовому літературному процесі.

Осмисливши творчий доробок В.Стуса, який, незважаючи на заборони та утиски, виявився надзвичайно плідним і різноплановим, можна вести мову про творчість митця чи не в усіх літературних жанрах. Робітня поета — це поезія і проза, щоденникові записи і літературнознавчі есе та розвідки, неоціненна епістолярна спадщина. Уже сьогодні він поет хрестоматійний. Літературна спадщина Стуса стала доступною читацькому загалові. Його творчість введена в шкільні та вузівські програми і є доброю основою для проведення літературних читань та наукових конференцій.

У зв'язку з цим у пропонованій роботі досліджується спадщина і творча особистість поета. Простежити творчу еволюцію, особистісне й світоглядне становлення, систему цінностей, коли йдеться про визначеного майстра слова – завдання непросте, воно вимагає занурення як у поетичні тексти, так і в характер доби, здатності тримати весь цей матеріал у полі зору, вільно і водночас коректно оперувати ним. У дослідженні поезія В.Стуса відчитується як процес, як висхідний рух, як спосіб життєздійснення митця; захоплення В.Стусом як поетом і людиною є творчою спонукою, рушієм цієї роботи.

Дослідження здійснюється в цілком традиційній науковій манері, виявляючи, що реально несуть у собі поетичні тексти, як змінюється автор, а з ним і його поезія. У центрі уваги – етапи духовної, моральної еволюції поета: з юнацької романтики поезій “Круговерті” до митця з усталеними поглядами на світ, з несхитною життєвою позицією, із власною філософією оцінки людського буття. Простежується зв'язок образів автора та героя в ліриці, мінлива діалектика їх тотожності і нетотожності, особливо на терені лірики філософської. Саме це значною мірою становить теоретичні засади роботи, формує її термінологічно-понятійний апарат.

Посібник “Поезія героїчного чину. Василь Стус: еволюція художнього мислення” – це своєрідний портрет поета упродовж усього його творчого життя.

Матеріалом дослідження в даній роботі є збірки “Круговерть”, “Зимові дерева”, “Веселий цвинтар”, “Палімпсести”, епістолярна творчість, спогади сучасників В.Стуса.

ВАСИЛЬ СТУС ЯК ТРАГІЧНА ПОСТАТЬ ДОБИ (ДО ПРОБЛЕМИ МОРАЛЬНО- ЕТИЧНИХ, ЕСТЕТИЧНИХ ВИТОКІВ ТВОРЧОСТІ)

Філософське осмислення людиною категорії трагічного залежить від світосприймання самого індивіда. Міру трагізму визначає неможливість її самоствердження, намагання визначитися в світі, самореалізуватися в ньому.

Коли людині вдається упродовж усього життя здійснити намічене в молоді роки, тоді вона як особистість відбулася. Але часто на заваді самореалізації можуть бути як внутрішні складові її сутності, так і суспільні чинники, що гальмують процес втілення в життя її ідей або зовсім унеможлиблюють його. Збагнувши реальну суть своїх можливостей, людина, яка не може їх реалізувати, розуміє трагічність свого стану. Її трагізм ще більше посилюється від усвідомлення того, що причиною нереалізованого "я" стає суспільна дійсність, яка не тільки не сприяє повноцінному розвитку особистості, а, навпаки, прагне всіляко придушити бажання індивіда до освоєння буття.

Якщо натура від природи морально слабка, вона змирюється зі своїм становищем, сприймає його таким, яке воно є, і врешті-решт не відчуває свого трагізму: цей трагізм розчиняється в щоденних клопотах. Коли ж у генах людини закладені вольові якості, вона постійно намагатиметься прорватися до досягнення мети, і чим більше для цього докладатиме зусиль, тим швидше потраплятиме в пастку свого трагізму. В цій пастці її психічно цькуватимуть, намагатимуться знешкодити морально, але зможуть знищити лише фізично. Вона не йтиме на будь-які компроміси, тим паче із собою. Така людина залишиться гідною себе до останку, а мученицьке її життя вважатиметься достойним.

Щодо Василя Стуса, то його трагізм очевидний. Але це не слід

розглядати як фізичний тиск на поета, наслідком чого стали тюрми і табори. Першопочатки Стусового трагізму криються набагато глибше: їх суть — у збереженні людської цілісності, на яку замахнувся тоталітарний режим. Морально-етичний аспект цієї ситуації полягає у створенні потужного індивідуалістського бастиону, який протистояв би посяганню на життєвий та творчий розвиток особистості.

За історичних умов, у яких довелося жити В.Стусу, його трагізм уявляється нам неминучим. Поетове розуміння світу не дозволяло йому хитань між собою і, — як того від усіх вимагала доба, — подобою на себе; дійсність просто не давала вибору, вона міряла усіх за загальноновизначеними канонами. Між Стусом і системою загострювався конфлікт, який з часом переріс у трагізм.

На трагізмі Стуса, як основоположній категорії його світовідчуження, сходяться чимало дослідників творчості поета. М.Коцюбинська віднаходить його через філософське рафінування набутку поета, бо саме, за її словами, “у багатьох визначальних моментах Стусові близька екзистенціалістська філософія життя, передусім ідея “трагічного стоїцизму” [63,с.101]; І.Дзюба схиляється до думки, що Василь Стус “ближчий до поетів отого другого психологічного полюсу — полюсу трагізму” [26,с.4]; у Ю.Шевельова поетове протистояння системі розглядається як “конфлікт Стуса проти СРСР в усій донкіхотській трагічності, а коли хочете, й трагікомічності такого протиставлення, — це сьогодні також конфлікт вільного особистого і запрограмованої підпорядкованості машинізованій центровості” [122,с.32].

Іншої думки дотримується В.Івашко. Стосовно особистості поета він вважає, що “ніщо так не затемнює суті його творчості й реальності його “я”, як розмови про трагізм.(...) Адже християнська парадигма, що її поет дотримується упродовж всього життєвого шляху, існує, як відомо, без трагічної свідомості і навіть всупереч їй. У символі “Сина” (мається на увазі Ісус Христос — *О.Р.*) місце трагічного посідає страждання. Тільки воно є шляхом до блаженства

і тільки завдяки йому здобувається достойне і високе життя, чи то пак — “життєсмерть” [48, с. 118].

Без сумніву, трагізм, трагічне у долі Стуса суттєво скориговане, ніби додатково освітлене “християнською парадигмою”: свідомим вибором власного шляху, прийняттям долі. По суті, це внутрішній діалог із самим собою, якого поет протягом усього життя намагається всіляко дотримуватись.

Спорідненість мислення Василя Стуса і поетів його захоплення

Ще з молодечих літ В.Стус засвідчив своє захоплення інтелектуальною літературою. Відповідно його світогляд формувалася під впливом митців із філософським складом мислення. В ранньому віці це був Б.Пастернак. Його “Охоронна грамота” мовби перегукувалася зі Стусовим світовідчуванням і розумінням мистецтва. Ще в передмові до “Зимових дерев”, збірки, виданої за кордоном, в “Двох словах читачеві” Стус відзначив захоплення Й.-В.Гете, В.Свідзинським, Р.М.Рільке, Д.Унгаретті, С.Квазімодо. Раціональні зерна віднаходив у прозі Л.Толстого, Е.Хемінгуея, В.Стефаника, М.Пруста, А.Камю, В.Фолкнера. Цікавився творчістю сучасних йому прозаїків світового класу, як-от: Вірджинії Вулф чи Габрієла Гарсія Маркеса.

Власне, то було коло літературних зацікавлень, на основі яких народжувався, формувалася і мужнів Стус-поет. Як поет, він не став їхнім потенційним наслідувачем, лише мотиви творчості улюблених письменників віднаходяться в його доробку.

У розвитку свого таланту Стус завдячує Й.-В.Гете і Р.М.Рільке. То були вчителі, які ввели Стуса в світ літератури. У їхній творчості він віднаходив те, що ставало підвалинами його власної творчості.

Взявши за приклад своїх попередників, Стус намагався рафінувати себе як поета, тож ставив собі вимогу сягнути високого інтелектуального рівня. Національна література в його розумінні,

як і в Гете, складає набуток світової літератури, є його частиною, тому-то завдання поета — вдало увійти у цей процес. Як зазначає Л. Рудницький, Стус від Гете “учився, як бути поетом і критиком” [16, с.359]. І ця наука сформувала у ньому митця. Ранній доробок Стуса перегукується із першими пробами пера молодого Гете. Ліричному героєві обох авторів притаманний невпинний потяг до життя, постійне відкриття незвіданого, палке кохання, любов до земного і прагнення висоти в усьому — від мікрокосму до макрокосму, по суті, — це і є основні теми творчості обох поетів. Ліричний герой як у Стуса, так і в Гете світ наповнював поезією, а людина їхньому розумінні була своєрідним поетом, носієм певних духовних першопочатків. Обидва дотримувались переконання, що дух — це вічність, яка не знищується. Щоб утвердитися в цій вічності, треба всьчас гармоніювати із собою, за будь-яких обставин бути собою. У Гете це означає зберегти свою цілісність:

Тож бережи себе, яким зродився —

так, як пророки й відьми наказали.

І сила, й час не владні над тобою,

ти — форма. В ній нуртує дух розвою [130, Т.2, с.238].

Щодо Стуса, бути собою — то основа буття, на цьому він наголошує ще з молодих літ, як-от, у листі до В. Дідківського: “добре бутися завжди самим собою” [130, Т.6, кн.2, с.37]. Бути собою стає поетовим життєвим кредо. Закономірно, що ліричний суб’єкт Стуса постійно доростає до себе, завше торує дорогу до власного самовдоконалення.

З Рільке Стуса поєднало особистісне чуття внутрішнього. Своєю творчістю Рільке навчив його найповніше осмислити зовнішній світ, щоб уміти перевтілити його в собі. Цього обидва поети досягли завдяки заглибленню в непідвладний ні часові, ні історії стан самотності, мовби творячи свою світобудову, розкошували у власній царині духу.

У вішах виражений сум людини, котра серед повсякденної суєти відчуває себе беззахисною. Відчуття зовнішньої незатишності

штовхає її до пошуку шляхів гармонії із собою. Такі шляхи віднаходяться у відмежуванні себе від світу зла і людської черствості. Вона для поетів водночас біль і мука, радість і звичний стан лірики. Часто самота поєднується з елегійним сумом, іноді повниться зневірою, а найчастіше відбиває звичний стан буття. Наприклад, у Стуса:

*Полюби неспокій самоти
з запахом міцного каніфолю [130, Т.1, кн.2, с.17].*

Попередньо цю думку висловлював Рільке:

*В непокорі цій — ти сам еси.
Вільні ми. І звикли проминати
уготовану нам мить яси [130, Т.6, кн.1, с.116].*

Поезія Рільке помітно вплинула на вироблення у Стуса внутрішнього бастиону, який протистояв зовнішнім життєвим чинникам. Завдяки цьому його ліричний герой легко поневажає наявним, свідомо спрямовує свою енергію на цілісне будування себе.

Щодо вітчизняної літератури, то найбільш “рафінованим” (слововживання Стуса — *О.Р.*) поет вважав В.Свідзинського. Захоплював він Стуса тим, що, незважаючи на умови і час, зумів “вербалізувати, матеріалізувати в слові оцю потужну течію традиції в собі” [117, с.99]. Позиція Свідзинського, — людини і поета, — “засвітитися самому од себе” близька Стусівській позиції бути самим собою. Саме в ній закладений багатий духовний і національний потенціал, спрямований на самореалізацію особистості.

Свідзинський прагнув тиші, мовчання, самоти, а Стус мовчати не міг (“як хочеться вмерти, аби не мовчати” — одноіменна поезія свідчить про це), однак у самоті віднаходив сенс свого буття. Самота для обох не уособлює відлюдництво, вона — свідчення вивільнення від випадкового і дріб’язкового задля сутнісного. В самоті — поети творили себе, свій шлях; на цьому шляху і Стус, і Свідзинський зуміли залишитися вірними собі, сповнюючи свій чесний труд. Тверезо усвідомлюючи обмеженість своїх сил, довели, що людина, незважаючи на обставини і свою малість, може залишитися людиною і справжнім митцем.

Із молоді школи італійських поетів у Стуса викликала захоплення творчість Джузеппе Унгаретті і Сальваторе Квазімодо. Його вабила безпосередність їхнього поетичного мислення, безкомпромісна авторська позиція у ставленні до себе й оточення.

Розквіт творчості Квазімодо припав на Другу світову війну та післявоєнний період. Правлячий режим Муссоліні вимагав від поетів віршованої слави, що було чуже Квазімодо і суперечило його еству. Свій шлях у поезії він поєднував з філософською течією герметики, в якій, щоб залишитися собою, намагався відійти від оточення і потребував “герметичного” зосередження на собі. Таким він залишився у своїй творчості, занурення у власні душевні глибини стало основою його доробку. У віршах неважко помітити, як автор тонко відчуває життя. Рівночасно злободенню дійсність засуджує, не сприймає фальші суспільства і захоплюється простотою і душевною повнотою народу, завжди, за будь-яких життєвих обставин залишаючись собою.

Квазімодо полонив В.Стуса індивідуалістським мисленням, гостротою тем, умінням бути вірним вибраній життєвій позиції. Позиція Квазімодо, висловлена у поезії “Мертві води”, має багато спільного, власне, із життям самого Стуса:

*Воды стоячие, сон болотный,
яды вымачивая над гладью ожестенелой,
зеленовато-блестящей и белой
вы — точно мое сердце [58, с.20].*

Молодший сучасник Квазімодо Джузеппе Унгаретті захопив Стуса безпосередністю поетичного сприйняття, повнотою емоційної ширості. Його творчість теж тяжіє до філософської герметики. Займаючи високі державні пости, він зумів лишитися собою, його життя і поезія стали прикладом такої послідовності.

У поезії Унгаретті прагнув безпосередності, наближення до життя. Саме це зумовлює людяність його віршів. Крізь життя він зумів пронести вірність поетичному темпераменту, емоційну свіжість і безпосередність:

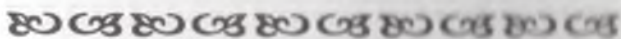
*Вдыхаю
прохладу
открывшую взгляду
цвет
неба
Себя ощущаю
блуждающим
образом
Вовлеченным
в бессмертный круговорот [141, с. 130].*

Під впливом поетів італійської школи Стус навчився поєднувати особистісне начало з філософським осмисленням світу. Поет в екзистенційному руслі вдало прагнув спрямовувати свого ліричного героя. Цьому також передувало захоплення і осмислення філософської літератури.

Так, раціональні зерна віднаходив у праці А. Камю “Бунтівна людина”, в його статтях, есе, записних книжках, захоплювався “Поясненням “Стороннього” Ж.П. Сартра, де порушувалася проблема людської сутності з погляду відповідальності за світ. Неабияк цікавили праці іспанця Х. Ортеги-і-Гассета “Дегуманізація мистецтва”, “Естетика. Філософія культури”, адже саме в них характеризувалася доба масових суспільств і почування в них особистості. У працях К. Юнга, В. Франкла близькою йому була вигворена система захисту індивідуальності, що в хаосі абсурдного побутування людських стосунків втрачає сенс власного існування.

Стусове захоплення цими митцями засвідчило ріст, розвиток і становлення його як поета. Їхній безпосередній вплив формував для української літератури справді талановитого поета-філософа, поета-патріота В. Стуса. Від них він навчився сприймати навколишній світ, а сприйнявши, почав відчувати власне становище, як трагедійне. Поет мислив неординарно, чим вирізнявся з-поміж інших. Реалії життя, синтез набутого літературного досвіду допомогли йому рано усвідомити, що трагізм

стає не наслідком фізичного тиску, а виникає тоді, коли людина не має змоги, або їй не дають реалізувати себе. Як наслідок зазіхань на душевну рівновагу, на повну свободу дій в межах розумного, людина такий свій стан усвідомлює як трагічний.

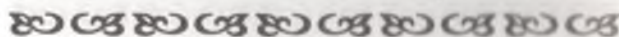
Василь Стус у контексті доби

В.Стус відчув трагізм від часу осмислення життєвої позиції. Саме через небажання сприймати світ таким, яким він є, усвідомив своє покликання бути поетом. Про це говорить у "Двох словах читачеві": "Якби було краще жити, я б віршів не писав, — а робив би коло землі" [130,Т.1,кн.1,с.42]. В розумінні Стуса, поет — це насамперед людина з найкращими своїми якостями; а людина — це завжди добродій. У статті про В.Свідзинського "Зникоме розцвітання" Стус розмірковує про суть поета в чистому вигляді, де дає оцінку радше собі, ніж Свідзинському. Він усвідомлює, що поет — це "людина, що виривається з обмежень звичності: поневажає привним і прагне утраченого і неосягненого" [130,Т.4,с.346].

З цих міркувань В.Стус усвідомлює трагедію нації. Понівечена мова, забуті традиції, знищена культура змушують його замислитись над майбутнім України. Трагедія рідної землі — це передовсім трагедія його самого. Тож криком душі поета-початківця стає лист до вже визнаного метра українського вірша А.Малишка: Стус не лише констатує факти про сьогодення України, він звинувачує, просить поради і допомоги не для себе — задля майбутнього рідної землі.

Рядки листа, відбиваючи трагічне осмислення дійсності, сповнені болю за окрадену Україну, яка втрачає усе українське.

У листі викристалізовується чітка життєва позиція Стуса, його зміст свідчить, насамперед про невпинний духовний ріст поета: він намагається стати гідним сином землі, бути українцем, бути собою. Турбота про майбутнє яскраво висвітлює його українське "я": "Інколи, зосереджуючись на однотонних враженнях від

навколишнього, шукаючи кінцевих результатів дуже стрімкого процесу денационалізації значної частини українців, відчуваєш, що це — божевілля, що це — трагедія, якої лише інколи не відчуваєш в силу притаманної нам (як національної риси) байдужості і, може, трохи релігійної віри в те, що все йде на краще” [130, Т.4, с.370].

В.Стус, на той час молодий учитель з Горлівки, до краю обурений відсутністю широкого спротиву політиці русифікації українського народу. В таких діях влади він вбачає трагедію нації, з чим пов’язує власну трагедію. До цієї думки схиляється М.Жулинський. “Денационалізація народу, — пише він, — його асиміляція і впокорення духу для Василя Стуса особиста трагедія, велике горе [40, с.6].

Все це з боєм викладає Стус А.Малишкові. Хоч лист і перейнятий рішучістю, але в ньому відчувається безсилість, навіть незахищеність: “Я хочу тільки добра, чесного добра, а асиміляторство — хіба це чесна штука? Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед народом, перед історією” [130, Т.4, с.372]. В рядках послання помітна ще юнацька незрілість, наївність. Проте саме в цій наївності народжується непересічна особистість. Стус ставить перед собою мету, до неї наполегливо торує шлях.

Пізніше, в листі, написаному за рік до смерті синові, відзначив: “Що більша мета — то більша людина. Отож, смисл життя — мати якомога більшу мету, цю мету зробити своєю. Зробити собою, тобто помінятися з нею місцями, інакше — з головою зануритися в ній — геть до останку, до повної втрати самого себе [130, Т.6, кн.1, с.483]. Для Стуса така мета становить сенс буття. А її втілення в життя — це досягнення самореалізації, екзистенційне доростання себе.

Хто знайомився із творчістю Стуса, читав листи чи спогади друзів, безперечно, може сказати, що Стусова мета лежить на поверхні. Нічого надлюдського в ній немає, вона криється в прагненні досягти виваженої гармонії між собою і окремим індивідом, між своїм “я” і цілим суспільством, побороти дисбаланс національної історії і творити себе, світ, Україну задля майбутнього.

В життєвих перипетіях мета часто допомагала Стусу вистояти, бути дужим, завдяки їй намагався бути собою, з нею не корився чужій волі. Саме завдяки меті Стус виділявся на тлі основної маси, яку система втискувала в однакові рамки. Режиму не потрібен був індивідуальний розвиток особистості, тож кожному прищеплювалося відчуття стадності, масовості, однаковості. Виховувався образ людини з однотипними поглядами на дійсність. Вона приживалась на такому ґрунті, ставала покірною і слухняною, а якщо й не погоджувалася з чимось, то суперечити не могла, бо вважалося крамолою частинці відриватись від цілого.

Стус органічно не міг розчинитися в масі. Маса, байдужа до всього, крім тілесного задоволення, не бажала будити свого непевного спокою. Наодинці, мовби осторонь маси, Стус переймався її проблемами. Та їй те було байдуже.

Слід зазначити, що інтелігенції 60-х, Стусові зокрема, не було властиве зневажання тих, кого називали “народом”. Поет радше співчуває йому, на власному прикладі доводить це. Насправді то було побожне ставлення до народу, а прийшло воно через осмислення гірких уроків національної історії. Постійне звернення до нього у творчості поетів того часу носить зворушливий характер співчуття і гордості: “Народе мій, коли тобі проститься”, “Народе мій, до тебе я ще верну” — у Стуса, “Народ мій е! Народ мій завжди буде!” — у Симоненка говорить про єдність шістдесятництва з народом.

Проте усе має свою соціальну адресу. Тому-то й не дивно, що маса у творчості поетів — це оглуплений, оболванений народ. Стус розчленовує поняття “народ” і “маса”. В його творчості маса — це знівельоване людство, інертність якого примушує коритись чужій волі. Вона репрезентує безхарактерні, бездієві образи мавп і сомнамбул.

Поет протиставляв себе масі, свідченням чого є його вірш “Порідшала земна тужава твердь”. І таке протиставлення очевидне: з одного боку, малочисельна свідома молода інтелігенція, з іншого

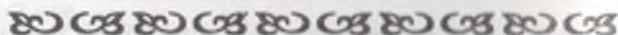
сили на повноцінний розвиток себе, на утвердження свого "я". Стус не міг не скористатися таким шансом. Він свідомо почав виконувати величезну роботу, спрямовану на самоствердження з вірою у подолання відчуття власного трагізму.

XX з'їзд партії для національно свідомої української інтелігенції став тим паростком надії, який вселив сподівання на подальший курс демократичного розвитку суспільства. Розвінчаний і засуджений культ особи Сталіна, здавалось би, став новою точкою відліку в розвитку держави. Саме у час хрущовської "відлиги" розстріляна інтелігенція 30-х років "відродилася" плеядою талановитої молоді 60-х. Вона, як ніхто, відчула слушну нагоду для оздоровлення духу, можливість самореалізації індивіда в мистецькому самовираженні, на себе взяла відповідальність за очищення суспільства від крові і насильства, від ідеологічної фальші та одновимірності мислення і поведінки.

"Шістдесятники, — як зазначає М.Коцюбинська, — то спонтанний вияв духовного дозрівання, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи" [110,с.5]. Таке визначення стосується М.Вінграновського, Алли Горської, Є.Гуцала, І.Драча, В.Дрозда, Ірини Жиленко, В.Зарецького, Ліни Костенко, Г.Осики, С.Параджанова, Є.Сверстюка, І.Світличного, В.Шевчука, В.Марченка та багатьох інших. На той час ці люди стали втіленням у суспільну атмосферу інакомислення нових ідей та експериментів, стали символом творчої розкутості й свободи самовираження.

Шістдесятників народив час, в якому їм довелося жити. Саме на той період припадає формування їхнього світогляду, ставлення до осмислення буття. Вони виховувалися у тій системі, вона накладала на них печать часу.

Шістдесятники прагнули вичленувати себе з буденної маси середньостатистичного радянського громадянина, довести, що кожен з них людина мисляча, індивід, особистість. Та й завдання, які ставили перед собою, були вельми скромними, бо обстоювали

право здорового глузду, повернення словам і поняттям їхнього питомого смислу, можливість говорити правду про очевидне.

“Андеграунд” — саме так називає шістдесятників дослідниця творчості В.Стуса Т.Гундорова. В перекладі з англійської це слово означає підземелля, міжземелля, заземлення, тож трансформується нею до заземленості, до відчуття себе, свого роду, коріння, загалом, “воно не лише критична дистанція щодо офіційної культури, але також і статус життя, і простір життя” [133,с.4].

Саме турбота про стан буття і спосіб життя вирізняла представників «андеграунду» із загальної аморфної маси, а ще вболівання за свою долю і майбутнє України, що вбачали вони як одне ціле. Не дивно, що їх усіх єднало усвідомлення очевидного краху тогочасної дійсності. Це усвідомлення йшло від відчуття свого національного опертя, від неминучого бажання зайняти гідне місце в культурному процесі, позбувшись тавра меншовартості, відкинувши ідеологічні постулати доби. Андеграунд якраз сприяв цим починанням.

Яку ж роль зіграв В.Стус в українському андеграунді? Насамперед, від ровесників він відрізнявся органічним злиттям у поезії інтелектуальної напруги, індивідуалістською спрямованістю, складністю світовідчуття і світовідтворення, шуканням істинно національного, що сягало в глибини народної естетики, моралі, світобачення.

Він повсякчас був у самісінькому вирі тодішних подій: брав участь у мітингах, літературних і мистецьких диспутах. Яскравим свідченням цього є його активна участь у засіданнях клубу “Обрій”, де збиралася молода свідомо українська інтелігенція. Відкидаючи ідеологічні догми, вона по-новому осмислювала літературний процес, обговорювала мистецькі новини, дискутувала про одвічні філософські проблеми.

3 культурного життя В.Стус брав усе пізнавальне, трансформував його на себе, робив відповідні висновки. Його виступи були завжди запальні, соціально гострі, наповнені

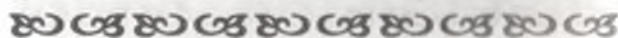
філософською складністю сприймання. Він пропагував творчість українських шістдесятників І. Драча, М. Вінграновського, Ліни Костенко, критиків І. Світличного, І. Дзюби, С. Сверстюка. Читав свої незвичні, емоційно-напружені вірші. Від таких зустрічей народжувалася надія на майбутнє України, на пробудження її зі сну.

Зміна курсу державної політики піддала краху їхні сподівання. Короткочасний період “відлиги” став змінюватися брежнєвським диктатом управління. Саме тоді виникає питання трагізму того покоління. Маючи величезні надії на гуманістичне оздоровлення суспільства, шістдесятники не мали права віддавати завойованих позицій, не могли миритися з тією політикою, яку проводила верхівка влади, бути осторонь того, що відбувалося.

Суцільні цькування, які почали ширитися в колах інтелігенції, змусили В. Стуса стати в опозицію до влади. Протест проти хвилі арештів у серпні 1965 року засвідчив, що “нормальне” життя скінчилося. Поета звільнили з аспірантури, починаються поневір'яння, випадкові заробітки, постійна загроза примусового звільнення. На той час Стус багато працює, до 70-го року були сформовані збірки “Зимові дерева” і “Веселий цвинтар”, але про їхній друк не могло бути й мови, їх відхиляли усі видавництва, редакції всіх журналів.

Трагічне світовідчуження дедалі посилюється. Проте бачити, як страх стає складовою свідомості людини і сприяє її знеособленню, бачити, як інстинкт самозбереження штовхає її до розчинення в масі одноманітності й сірості, Стус не міг. З гіркотою усвідомлюючи відчуття зайвості в тогочасному суспільстві, болісно сприйняв реакцію кон'юнктурної частини інтелігенції, яка піддала дії шістдесятників нищівній критиці.

Шістдесятники переконливо відстоювали ще не встановлені демократичні позиції. Вони рішуче засудили дії влади й відкрито стали в опозицію до неї, твердо вірячи в перемогу. На той час, як зазначає М. Жулинський, “шістдесятники були тим сигналом появи інтелектуально-духовної опозиції тоталітаризму, який стимулював дисидентство в середовищі української інтелігенції” [40, с. 5].

Трагічна смерть Алли Горської змусила усіх тверезо оцінити становище, відчутти власну безпорадність:

*Малесенька шопта
лише для молитов і сподівання.
Усім нам смерть судилася зарання
[130, Т.1, кн.1, с.163], —*

напише Стус у вірші на смерть художниці. Звіряче вбивство не залякало вольових людей, навпаки, акт терору додав пильності й мужності для протистояння. Як заклик до єднання звучать слова Стуса:

*Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.
А ти шукай — червону тіль калини
на чорних водах тіль її шукай [130, Т.1, кн.1, с.163].*

Шістдесятники свідомо почали чинити опір тоталітарній системі. Цей опір набуває екзистенційного розмаху і переходить у бунт, який у філософському осмисленні буття А.Камю полягає в духовному та ідейному самозбереженні цілісності особистості. Його загальновідоме афористичне твердження — “бунтуюся — значить, я є, значить, існую” — підтверджує сказане.

Згідно з Камю, справжній бунт може виникати лише тоді, коли людина впевнена в тому, що має рацію. “Коли людина заперечує, себто бунтується проти несправедливості, в ній одночасно появляється згода на якусь частину себе самої” [140, Т.3, с.440].

Для шістдесятників цей бунт означає прорвати коло духовної та ідеологічної анемічності в суспільстві. Бунт стає способом буття. Яскраво виявив це акт протесту, влаштований нонконформістською інтелігенцією на презентації фільму С.Параджанова “Тіні забутих предків”. Стусове “Хто проти тиранії, встаньте!” відображає всю силу його бунтарського ества. Саме з таких життєвих ситуацій В.Стуса робить висновок Б.Рубчак про “силу надзвичайної індивідуальності, силу людини з одчайдушністю в очах, яка бачила безодню і не втікала від неї” [16, с.315].

Протест Стуса в кінотеатрі додав йому духовного гарту, переконав у тому, що за будь-яких обставин завжди він є, буде, залишиться самим собою.

За складних життєвих ситуацій Стус шукав самозаспокоєння у поезії. Для нього поезія ставала своєрідною віддушиною, яка давала змогу поновлювати енергію і сили. Для шістдесятників власна творчість була порятунком їхньої цілісності. В.Симоненко, М.Вінграновський та інші довели це своєю творчістю.

У М.Вінграновського занурення у поезію — віднайдення бажаного затишку. Тому-то автор дбає про своє слово, як про щось рідне й близьке:

*Не зачіпай його, малого,
Не бий його і не пали,
Бо перед ним іще дорога,
Бо перед ним багато й много,
і ми із ним ще не жили [140, Т.3, с.337].*

У Ліни Костенко поезія асоціюється з долею:

*Поезія — рідна сестра моя
Правда людська — наша мати.
Ія її прийняла, як закон.
І диво велике сталось:
минула ніч. І скінчився сон:
А Доля мені зосталась [60, с.34].*

Стусове слово засвідчило про органічну цілісність його особистості. Поезія стає самозахистом перед усвідомленням власного трагізму (знову пригадується його “якби було легше жити, то віршів не писав, а робив би коло землі”):

*Слово, слово, — достиглий смут мій!
Набираючи висоту,
порятуй од важкої скрути
і од радості порятуй [30, Т.1, кн1, с.87].*

Саме своєю творчістю поети намагаються компенсувати те, що не вдалося втілити в реальне життя. Свободою самовираження стає

їхній поетичний набуток; творчість — виявом їхнього екзистенційного вибору.

Дійсність в поезії шістдесятників нерідко породжує іронічний погляд, іронічну оцінку. Іноді іронія переходить у сарказм. Все це в творчості В.Стуса помічає М.Коцюбинська: “Як до самозахисту, вдавався до рятівної іронії, де-не-де зблискували сатиричні крушинки” [67,с.7].

Завдяки іронії поети творять свій уявний символічний образ тоталітарної системи. У Стуса таким образом є вертеп, відображений ним в одноіменній поезії. Його ідеї в цілісному зрізі репрезентує тогочасний стан суспільства. “Гуманістичні” настрої, поширювані зверху, стають причиною розриву між обома частинами вертепу. Оскільки ці частини не можуть існувати одна без одної (розпадеться вертеп), їм доводиться перебувати повсякчас в протистоянні. Запевнення верхівки в щасливому майбутньому завтра зумовлюють у низів відповідну реакцію вимагати його сьогодні. Перелицювання, властиве вертепу, стає основою розбіжностей між обіщованим верхівкою і реально втілюваним в життя. Це свідчить про його двоїстість. Таким чином вертеп перебуває у стані незмінного руйнування, дроблення. Тому-то перед верхівкою, яка, безперечно, без низу існувати перестане, стоїть важливе завдання: відняти декорації, які б символізували постійну єдність між обома частинами вертепу, наблизити нижню частину до себе, але не дати переступити дозволену межу. Це яскраво помітно в поезії В.Стуса:

На першому поверсі — двоє людей

на другому — їхні тіні.

Вправний оператор

так освітлює кадр,

що й не добереш,

де люди, а де лиш тіні [130,Т.1,кн.1,с.154].

Поезія виявляє наростання відчуття трагізму. Це відчуття загострюється від усвідомлення того, що вертепна дійсність

паралізує усі сфери суспільного буття, вона шириться в масах, запевняючи їх у щасливому майбутньому:

*Внизу показують: нам з тобою
жити в любові і радості.
Вгорі повторюють: мав би ніж —
зарівав би як собаку.
Потім на кін виходить
хтось третій
і починає агітувати за рай,
що росте й росте
все вище й вище [130, Т.1, кн.1, с.154].*

Закладений Стусом абсурд у цій поезії очевидний. Помітно, як у реальному житті з нього народжується справжнісінький бунт.

У Ліни Костенко тоталітарна система асоціюється зі стелею, її непорушність відбиває реалії тогочасного буття: цензурні обмеження, незмінний контроль та стеження за думкою, що призводить до нівелювання особистісного “я”:

*Майстрували нам стелю до млости, до одуру,
із найкращих ідей, з настановами згідно,
знявши мірку з пресових бовдурів
і пружинно-спіральных негідників [60, с.142].*

Думка в таких умовах втрачає свій розмах, стеля стає на заваді її реалізації:

*Висока думка в'юниться не вміє.
Втиралась чолом у погашені гасла,
крізь товщу стелі росла в надію
і, як свічка, без повітря, гасла [60, с.142].*

У вертепному суспільстві, яке з усіх боків підпирала стеля обмежень, годі було говорити про вільний політ думки. Єдина можливість реалізувати її — відобразити у своїй творчості. Але оскільки вона була неординарною і відрізнялася від думки маси, то про можливість реалізувати її в друкованій формі не могло бути мови. “Якщо це думка висока, якщо вона боліла правдою, плакала надрукованими

віршами, то її чекала доля або йти “милуватись північним сяйвом”, або бути “муштрованою покиддо”, або вмирати покотом на довгих столах “від різних редакторських епідемій” [40,с.6]. Тому-то не дивно, що ні ранню “Круговерть” В.Стуса, ні злободенніші “Зимові дерева” і “Веселий цвинтар” не приймали видавництва, якщо не брати до уваги перші публікації в донецьких газетах і добірку ранніх віршів, надрукованих в “Літературній Україні”.

Усвідомлюючи своє трагічне становище, підтримки й насаги шістдесятники шукали у класиків. Для Ліни Костенко таким натхненником був Т.Шевченко (поезія “Кобзареві”). Діалог крізь час, який веде поетеса з Кобзарем, символізує своєрідну сповідь. Ця розмова приносить душевне заспокоєння, поновлює сили, додає віри.

До Стуса крізь гул віків мудрим наставником приходять Г.Сковорода. Ключовим у спадщині мандрівного філософа було шукання істини й самопізнання людини, по суті те, чим жив і В.Стус.

Пригадується загальновідоме судження Сковороди: “Світ ловив мене, та не спіймав”. Логічно хочеться запитати: а чи вдалося світові, впіймати Стуса? Відповідь буде однозначною: Ні. Стус сам відповів на це запитання в листі до Євгена Адельгейма: “Мій оптимізм-песимізм: живу не я, а — мною. Живе природа — через мене, тому я мушу жити — мушу на рівні здатності моєї екзистенції” [130,Т.6,кн.2,с.66].

Ці рядки написані в часи “Веселого цвинтаря”, в 1970, саме тоді, коли світ ставив собі за мету спіймати Стуса, зробити його собі подібним. Поневажаючи наявне, Стус трансформує реальний світ у собі, прагнучи за будь-яких обставин зреалізуватись у ньому, з усіх сил борючись за індивідуалістське існування, в якому він вважав себе маленькою частинкою життя природи, тверезо усвідомлюючи потребу бути гідним його.

Як і Сковороді, Стусові довелося самому визначити шлях власного розвитку, розвитку себе як особистості, свого морального

самовдосконалення. Чи не тому в особі Стуса новітня поезія знайшла творця з філософським підґрунтям, а філософія його екзистенційного світосприймання сягає власне національних світоглядних витоків. Саме тут віднаходяться дотичні у творчості обох мислителів.

Для Стуса Сковорода — вчитель. Йому він присвятив свої твори. Через століття підтримує Стус із ним розмову про сутність буття, про місце людини в житті й поезії:

*Чи ми — не ми? Чи нас і не було?
Ні — ми були і є, і навіть будем — дітьми,
Що тнуться пучками, стенаючись од пільми
[130, Т.1, кн.2, с.9].*

Пільма символізує суспільну дійсність, вона ж губить індивідуалістську позицію, спричиняючи біль і трагізм. Про шляхи виходу до світла і допитується Стус у Сковороди:

*Ні, ми не пещені в своїй земній юдолі,
Зазнавши од віків достоту зла й добра,
Коли ж збереться наша агора,
Скликаючи на прю, скликаючи до волі?
[130, Т.1, кн.2, с.10].*

Запитальні рядки поезії сповнені віри. Але ця віра не стверджуюча, вона сумнівна. Для її утвердження потрібні обміркованість і виваженість у важкій подвижницькій праці в ім'я землі та народу, який живе на ній і обробляє її.

Коли вести мову про Стусів трагізм, однозначно можна стверджувати — його відчуття у поета не виникло раптово. Цьому передувало чимало років самопізнання і самозаглиблення, відчуття світу і його осмислення. Як наслідок, з ранніх років була накреслена позиція індивідуалістського світосприймання, яка стала основним способом герметизації духу. Це саме той критерій, в якому поет шукав свою екзистенційну суть. Для Стуса це означало надію на вижиття і було єдиним порятунком.

Немає сумніву, Василь Стус — поет особливий. Сам вважав себе за людину, “яка пише вірші”, в них якнайповніше намагався

висловити своє “я”, в житті це означало за будь-яких обставин бути собою. Таке “вільнодумство” коштувало йому занадто дорого — від моральних і духовних утисків до фізичного знищення. Перебування поета у мордовських та пермських таборах — то не першопочатки його трагізму, то вже сприйняття долі як фатуму, як чогось, що “написано на роду”. Трагізм його як людини зовсім в іншому, в набагато глибшому, ніж мури в’язниць, — в собі, в своєму житті, в нереалізованих мріях і сподіваннях.

Стус нерозривно пов’язував свою долю з долею народу, України. Трагедія нації — це передусім трагедія його самого. Осмислення сторінок національної історії, відчуття швидких темпів руйнації України й усього українського породжує спротив щодо влади в контексті тієї доби. Індивідуалістське світосприймання змушує Стуса осібно підходити до проблем народу, нації, трансформувати їх в собі, і, як наслідок, доводиться поєднати в собі власну трагедію усієї України.

Поет робить свій вибір: за основу буття ставить власне самоствердження, а це змушує його взяти відповідальність за очищення суспільства від ідеологічної фальші, від одновимірності мислення і поведінки. Крах намірів, породжених духовним дозріванням і осмисленням системи цінностей, зумовлює відчуття національної трагедії, трагедії народу й, відповідно, власної. В трагедійному суспільстві людина осібного світосприймання не може претендувати на іншу роль. Цю роль відводить доля. А щоб її належно зіграти, залишившись гідним себе, треба увесь час боротись за себе, відкривати себе, бути на сторожі збереження своєї цілісності.

ПРОБЛЕМА САМОПІЗНАННЯ І ГАРМОНІЯ ЗІ СВІТОМ У РАННІЙ ЛІРИЦІ ВАСИЛЯ СТУСА

Великому Гете належить афористичний вислів: “Хто хоче збагнути поета, мусить побувати на його батьківщині”. Коли чинити саме так, світ оточення вказуватиме на внутрішнє і зовнішнє єство митця. Відповідно, можна повніше осмислити його суть. З цього приводу слушну пораду дає М.Коцюбинська. Щоб пізнати поета, вважає літературознавець, слід “ознайомитися з його рукописною спадщиною. Це дає відчуття коріння й перспективу” [67, с.10]. В такому разі надається чудова нагода доторкнутися до його першнів, пізнати світ, в якому формувався митець.

З огляду на це поетова “країна” — поняття абстрактне. Воно не входить до географічних чи політико-адміністративних масштабів. Це той мікросвіт, в якому відбувалося становлення митця: земля, де він зростав і сформував основу свого духу, доба, яка дала просторовий розвиток духу, люди, за допомогою яких пізнавав світ і входив у нього. Це одночасно складний світ оточення з властивими йому законами життя. Саме він формує, шліфує творчу натуру, творить з неї поета [140, Т. 3, с. 389]

У тій поетовій “країні” В.Стусу не бракувало ні добрих людей, ні благотворного впливу рідної землі. Свій, особливий відбиток на його творчість наклала доба, в якій довелося жити.

Входження Стуса в поетичний світ було нестримним, схожим на своєрідне вривання з неперевершеним бажанням осмислити і пізнати поезію, вітчизняну і зарубіжну класику, зі своїх позицій дати їй оцінку. Основою його входження була органічна гармонія зі світом і прагнення визначити власне місце в навколишній дійсності. Входженню в поетичний світ передувало і відчуття свого поетичного хисту. Його поет збагнув досить рано.

Гуманістичне осмислення буття у збірці “Круговерть”

Дебютував В.Стус збіркою “Круговерть”, наваяною київським періодом його життя. Однак і їй не судилося вийти в світ, незважаючи на те, що основний настрій цієї збірки — мажорний. Самі назви поезій — “Оптимістичне”, “Радість”, “Ранній березень”, “Щоб я не знеміг од щастя”, “Ловить кожне вікно по сонечку” — свідчать про незвичайну юнацьку спрагу до життя. Вірші багато в чому нерівноцінні, іноді навіть недосконалі. Але крізь перші спроби учнівства пробиваються паростки майбутніх поетичних шедеврів. Молодий Стус весь у рості. Його ліричний герой повсякчас у русі. Натрапляючи на перешкоди, не лякається їх, осмислює все, що відбувається і гармонізується з навколишнім світом. Юний Стус має чимало спільного в ранній творчості з молодим Рільке, в якого “багато що відверто слабке і наслідувальне. Однак крізь багатство невмілих, а часом навіть і позбавлених смаку рядків вже тоді пробивалися провісники великої поезії, вірші надзвичайної чистоти і взірцевості” [100,с.7].

У Стуса в ранніх віршах неважко помітити недосконалість віршових форм. Але саме це свідчить про ріст молодого поета, про торування складних шляхів у високу поезію. В учнівських обрисах Стуса - початківця осмислюється шлях його в поезію з філософським, морально-етичним навантаженням. У ранніх спробах народжуються вірші професійної досконалості і взірцевої чистоти. Виробляється власний стиль, не зрівняний ні з ким. Його формуванню сприяє осмислення власного світовідчуття, вивчення національної літератури та надбань світової класики. Поезія відбиває, насамперед, його потужне, ліричне самовираження. Стус не вдається до описовості, лаконічність висловлення, властива його віршам, дає право говорити про специфічне відтворення дійсності, де немає зайвих слів і непотрібних емоцій. Цей факт переконує в оригінальності його поетичного таланту:

Учися брати віру. Як беруть

Сноп на плечі. Як беруть лопати

*Садівники, щоб Землю перерить
і здобрити [130, Т.1, кн.1, с.207].*

Стусівська “Круговерть” вирує життям, що пізнається у відкритті незнаного — в першому коханні, в осмисленні незвіданих шляхів і небезпек, які на кожного чатують. У рядках збірки відчувається відверта щира радість життя і осмислення свого “я” в ньому:

*Там, де бджіл золоте колихання,
Зупинись і замрійся. Та кроки свої не стини
Добра радість буття! Добра радість людського
кохання
Добрі пристрасті. Тож — Гомони! Гомони! Гомони!
[130, Т.1, кн.1, с.198].*

Юнацька романтика кличе досягнути незвідані обрії; молодий поет прагне творчо осмислити світ, відшукати своє місце в ньому, щоб пізніше для нащадків залишити помітний слід — “упасти зерням в рідній борозні”. А поки що він повен молодечої енергії. По натурі оптиміст, з життєдайним пафосом осмислює світ, шукає гармонії з ним.

Стус прагне до високих ідеалів і хоче їх наслідувати. А ідеалами вважає все, що несе в собі добре і вічне — народ, землю, сонце, небо. Від них черпає енергію, трансформує її в собі. Вважає, якщо людина прагне творити добро, вона повинна полюбити землю (“Коли ти вірити в добро навик, то віруй в землю”). Ключі до пізнання світу і відповідної гармонії з ним треба знайти в собі, а вже потім у навколишній дійсності. Тому-то він намагається виглибіти в радості, у стражданні, прагне “загартувати серце, ніби сталь”.

Найкращими порадиниками на дорозі життя поет вважає серце і розум — це прадавня українська традиція: в radoцях і горі звертатися до цих вічних мірил людської порядності, а ще до Бога. Виповнюючи себе, він бажає наслухатися їхніх настанов. Адже переконався: життя чатує з різними небезпеками. Хоч і є молодечий запал, “сам сліпий, ти в ніч сліпу ступаєш”, незважаючи на те, що

“хлопає любов в твоїх очах”. Вдосконалюючись, поет шліфує своє слово, адже ще з ранніх віршів застерігав себе від “словобрухту” — слів, кинутих на вітер, бачив перед собою засторогу “в словах не вилюпнути з грудей серця свого”. Він унікав марнослів’я і пустослів’я (“Велеречивих на землі рятуйте, боги”). А вже з роками помітно, як виробляється власний голос, “крізь набуте і необов’язкове проростає своє слово, міцнішаючи і виразнішаючи” [67,с.3]. Є в ранній ліриці й висока юнацька декларативність, якот: “мені життям даровано безсмертя і вічну молодість”. Та декларативність свідчить про прагнення виробити власні переконання до самопізнання:

*Лиш високого неба,
Тільки б льоту високого —
А спочину не треба,
Ані спокою [130,Т.1,кн.1,с.212].*

Гармонія зі світом відбувається в Стуса через осмислення себе й кохання. Незвідане досі почуття не лише п’янить, а й додає творчих сил, вселяє надії на втіху, на боротьбу. В ранньому коханні Стус забуває про все, час перестає існувати, його розум заповнений нею — єдиною:

*Ти прийшла ясновида
Ти вся — і любов, і жага...
Я дивлюсь в твої очі
І повнюсь любов’ю [130,Т.1,кн.1,с.201].*

Або:

*У дитячих пучках принесла ти вітру —
Ти — не птаха невеличка! Ти — заманливий порив!
Лиш почую щебетання — мову любові нехитру.
І доволі. І недолю я уже заговорив
[130,Т.1,кн.1,с.203].*

“Радість буття” до нестями паморочить голову. Ліричний герой повен самого себе, щоб сказати:

Тож стелься знов, дорого невідома!

*Хай будуть радости, і зради, біль і втома —
Усе, як од віків. І втіха голуба...
Хай усміхаються нам обрії незнані,
Хай люблять, зраджують, і люблять знов кохані.
Хай буде бій, хай буде боротьба [130, Т.1, кн.1, с.200].*

В.Стус п'є найсолодший нектар життя. В поезії бореться за самоствердження, не беручи до уваги життєвських негараздів. Його мета — мати своє місце у світі макрокосму, і він впевнено йде до цього.

Відшукати гармонію зі світом Стусу допомагає природа, яка осмислюється через поетове єство, сповнене спраги до життя. Для нього природа душевний лікар, генератор втраченої енергії, тож і змальовує її в кращих традиціях сонячнокларнетівського Тичини. “Поетова душа — ніби ластівка перед грозою — літає при самій землі, вихоплюючи тужаві, як зерня, земні образи”, — говорить про раннього Тичину Стус у “Феномені доби”, коли той перебуває в стані творчої емоційної перенапруги [130, Т.4, с.269].

Якщо порівнювати творчість раннього Тичини і Стуса періоду “Круговерті”, то легко можна віднайти дотичні паралелі у доробку обох митців. І Тичині, і Стусу властиве ніжне, нічим не затьмарене відчуття світу. Обидва хмеліють у радощах пізнання і відтворення картин природи. Тому-то ранні їхні вірші відзначаються широтою образного мислення, емоційною напругою, тонкощами відчуття ще не повністю відкритого очам світу. Як-от, у Стуса:

*На розквітлому лузі
Стежка сміється.
Танцюють волошки
Під вітру спокійний прибій...
Спинися на хвилю
Отут, де красується поле,
Де мріє кульбаба,
Спинись [130, Т.1, кн.1, с.200].*

У Тичини:

*Квітчастий луг і дощик золотий
А вдалині, мов акварелі, —
Примружались гаї, замислились оселі...
Ах, серце, пий!
Повітря, мов прив'ялий трунок
Це рання осінь шле цілунок
Такий чудовий та сумний [135, с.23].*

Уривки з цитованих поезій тематично і за образністю мовби з одного твору. Сила метафор обох авторів вражає. До Тичининських — “примружались гаї”, “замислились оселі”, “осінь шле цілунок” за вагою емоційної образності близькі Стусові “стежка сміється”, “танцюють волошки”, “мріє кульбаба”. Соковиті порівняння Тичини “вдалині, мов акварелі, примружались гаї, замислились оселі”, «повітря, мов прив'ялий трунок» відзначаються великим хистом поетової передачі картин природи, який до Стуса прийде з досвідом. Дещо слабші у Стуса в плані емоційного забарвлення епітети. Для прикладу порівняємо: у Стуса — “розквітлий луг”, “спокійний прибій”; у Тичини — “квітчастий луг”, “дощик золотий”, “прив'ялий трунок, цілунок чудовий та сумний”. У Стуса ще попереду роки учнівства, якими він доведе про неабиякий талант вільного володіння художнім словом. А близькі обидві поезії талановитим умінням передачі художньої напруги, емоційним навантаженням, смисловою образністю.

Очевидно, — в “Круговерті” юний Стус чимало перейняв від Тичини періоду “Сонячних кларнетів”. Сам писав, що “Соняшні кларнети” засвідчили психологічний стан людини, повної сподіваної радості. (...) Це стан існування, як спалаху, існування, невимірного ні в часі, ні в просторі — адже це існування поза звичкою, канонам, необхідністю, законом, примусом» [130, Т.4, с.265]. Це стан розкошування духу, розкошування ліричного героя в його віршах. Поезія сповнена світла, сонячних барв, перетворюється в музику слова. Ноти поезії спонукають до пізнання

власного ества, гармоніюючи музичні інтонації з індивідуальним настроєм. Особистісне поєднується із загальнолюдським, стає цілісним. Як висловився І.Франко у своєму літературознавчому есе “Поезія і її становисько в наших временах”: “Життя — то поезія, а поезія — то життя” [23,с.68].

Поезія “Круговерті” засвідчує рівень свідомості молодечих літ, коли в самому собі відбувається процес самопізнання і самовизначення, за Стусом,— “це контактування зі світом на віддалі, до першого із ним знайомства (а знайомство виникне після чіткого розмежування себе і світу)” [130,Т.4,с.267]. Характерно, що відчуття світу на той час у творчості поета відображає таємничу радість у собі, бажання пізнати світ крізь таїну світу, ще не відкритого очам. А “Круговерть” і стала тим своєрідним містком, яким В.Стус пройшов до тонкого й точного осмислення реалій тогочасного буття.

Пізнаючи себе й світ, Стус за порадою звертається до своїх попередників. Він не став наслідувачем ні Гете, ні Тичини, ні Бажана. Володіючи своєрідною специфікою світовідчуття, творив свій поетичний світ. У творчості будь-якого митця відшукував раціональні зерна, бажаючи трансформувати їх у собі. Тягнувся до високого слова, “Його манив той великий світ поезії, що його постійно відкривають великі поети” [16,с.303]. Цей світ, за Рільке, — це зустріч з Творцем. У Тичини — музика слова, яка вбирає оточення. Стус вчився у класиків ставити поезію вище від усього земного, володіти нею понад усе; таким прикладом для нього стали рядки Тичини із вірша “Не Зевс, не Пан...”:

*Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух,—
Лиш Сонячні Кларнети.
У танці я, ритмічний рух,
В безсмертнім — всі планети [135,с.19].*

Струни слова видають звуки поетового життя, підтверджують його бажання оволодіти світом. Стус осмислює поетичний світ паралельно з освоєнням життєвих реалій. У своїх пошуках — не

першовідкривач, бо кожен вдумливий митець по-своєму відкриває для себе навколишню дійсність, складає свої враження про неї. Але всім їм притаманний нестямний потяг до життя і захоплення ним. У Гете юних літ це звучить так:

*Ходімо ж далі, збратані в союзі,
все наше щастя — в молодих літах.
І хай любов 'ю гріті наші спадки
подовжшать дні вщасливлених нащадків
[130, Т.2, с.196].*

Сучасники В.Стуса, поети-шістдесятники, теж відзначаються нестримним бажанням осягати незвідане. Всупереч схоластичній дійсності, вони творять свій світ, повен задумів і творчих злетів. Прагнуть самоствердження, шукаючи шляхи самовдосконалення. Перешкоди — не завада, їх перемагають молодеча сила і вибухова енергія. Помітно, як із всеперемагаючим оптимізмом В.Симоненко вітає потяг до життя:

*Гей, нові Колумби й Магеллани,
Напнемо вітрила наших мрій!
Кличуть нас у мандри океани,
Бухту спокою облизує прибіій [114, с.15].*

Ліричний герой Симоненка сповнений бажання пізнати себе, зайняти чітку життєву позицію. Вона — в наполегливій роботі, яка веде до утвердження "я", недарма, як кредо, звучать його слова "мріяти й шукати, доки жити". Одноманітності й заскорузлості він протиставляє себе, свою енергію. Їх неприйняття відбилося в рядках поезії:

*Геть із мулу якорі іржаві —
Нидіє на якорі душа!..
Б'ються груди об вітри тужаві,
Каравела в мандри вируша [114, с.15].*

Стус і його покоління за точку відліку людського існування беруть основи буття: замислюються, що таке світ, шукають своє місце в ньому, задумуються над життям і бачать його ціну. Їх набуток — це прагнення неба, високості, відчуття рідної землі й здійснення мрій.

Життєва розкутість вимагала відповідної самореалізації в творчості. Кожен по-своєму торував шлях у поезію, сходячися з іншими в одному — в намаганні творчого самовираження. Стусів шлях у поезію позначився осмисленням і втіленням у творчість філософської концепції екзистенціалізму. Від природи йому близькі були смисло-життєві питання, як-от: вини й відповідальності, вирішення й вибору, ставлення людини до свого покликання й до смерті, що були центровими в екзистенціалізмі. Саме їх у творчості В.Стуса помічають дослідники. На цьому наголошує Ю.Бедрик, він зазначає, що в творчості Стуса “чітко можна виділити основоположні принципи й проблеми екзистенціалізму, як-от, проблему буття, проблему вибору, проблему мислячого “я”, принцип перспективізму, антропологічний принцип і т.д.” [8,с.83]. Ці питання в Стуса вибудовані на основі моральних, естетичних і світоглядних засад. В екзистенціалізмі йому близька концепція людини як біологічної істоти. Простір її можливостей необмежений, за бажання вона може постійно рости і вдосконалюватися. Перепон на цьому шляху немає. Як зазначає М.Коцюбинська, в екзистенціалізмі людина “не просто є, вона стає. “Я” сприймається як структура відкрита, що уможливорює “будування себе” [130,Т.1,кн.1,с.19]. Якщо поглянути на всю творчість Стуса, то неважко помітити повсякчас безперервний процес будування самого себе. Стовбур Стусового екзистенційного дерева незмінно обростає виповнюванням, поет схиляється до визначення Хайдеггера “*стати тим, хто ти є*”. Позиція Стуса чітко окреслена у поезії “Мені зоря сіяла нині вранці”:

*Жити — то не є додання меж,
а навикання і самособою-
наповнення [130,Т.2,с.12].*

У самособоюнаповненні — суть Стусового екзистенційного світовідчуття. Його ставив перед собою як мету, до неї весь час тягнувся, незважаючи на перешкоди. Самособоюнаповнення спрямоване на самопізнання, самовизначення, самовдосконалення

особистості. В ранній творчості накреслюються його початки. Протягом життя відбувається безперервний розвиток власного самособоюнаповнення. Поет завжди залишається нещадним щодо себе, він творить себе, як того бажає сам, пам'ятаючи про свою сутність і бажання гармонії зі світом. Увесь час Стус відкриває себе, наче самонароджується, віднаходячи в собі нові можливості людської індивідуальності.

В суспільстві тоталітаризму таке розходження із загальними правилами становлення людини сприймалося як крамола. Тому й не дивно, що самособоюнаповненням Стус відмежовував себе від світу, дозволяючи розкошувати собі у власній царині духу. З цих міркувань йому близька концепція світовідчуття улюбленого автора В.Свідзинського, де поет існує поза часом, поза простором, творить макросвіт, зосередившись у собі. Його мета — самовдосконалення, намагання в собі дорости до себе. Від того його вірші, зазначає В.Стус в “Зникому розцвітанні”, статті про В.Свідзинського, “наскрізь асоціальні, сповнені якоїсь таємничої внутрішньої самодостатності без будь-яких зовнішніх намірів (...). Вони сповнені самих себе і ніби створені виключно для автора. Це просто знаки його особистої певності і самоутвердження” [130, Т.4, с.347].

Загалом “Зникоме розцвітання” — стаття не про Свідзинського, а радше про самого себе. В ній Стус якнайповніше виражає сутність свого “я”, виходячи з особистісних міркувань. Його вірші внутрішньо сповнені самих себе і спрямовані на самоутвердження. Стус завойовує індивідуалістські позиції в житті і творчості, втискуючись у власноруч виготовлені канони самособоюнаповнення, а це, за словами М.Коцюбинської, — “опір злій силі, нехтування забобонами, осягнення ще вчора недоступного, кристалізація ідеалів, пізнання незвіданого” [68, с.138]. Це протест бездумному колективізму, сліпій руйнації особистісних начал, нівеляції людських цінностей. У Стуса і в Свідзинського виробляється стереотип внутрішньої протидії тим чинникам, які стоять на заваді індивідуальної самореалізації творчої особистості. Обом доступний

стан самостояння, самопоглядання, самовизрівання. Це дозволяє зосередитись на своїх почуттях, сприяє цілісному будуванню особистості, як того вимагає вона сама. Наприклад, у Свідзинського:

*Коли б зібрати якнайбільше!
Нехай тоді глуха зима,
Нехай залізо самоти,
Я б засвітився сам од себе,
Як золотяться гловарі [109, с. 163].*

Стусові тотожна позиція “засвітитися самому від себе”. Завдяки їй він реалізує задумане, плекає в собі індивідуальне начало, дбає про майбутнє,

*Щоб залишити
себе для проб. Для ролі, за життя
не виконаної. Задля бажань —
ще не згармонійовані чуття
помножити на завтра і позавтра,
аби хай не собою, то нащадкам
експерименти вивершити літ [130, Т. 1, кн. 1, с. 46].*

Стусове одкровення — то намагання залишитися незмінно вірним собі, сповнювати свій чесний труд, тверезо усвідомлюючи обмеженість своїх сил і можливостей, проте знаючи, що людина завжди, попри свою людську малість, мусить залишатися людиною й справжнім творцем.

Стусові чужа життєва позиція натурщика, що її висловив у одноіменній поезії, “коли він не може у собі затриматись”. Йому не властиво бути людиною і перевтілюватись в подобу на людину, одночасно бути ще живим і вже перетворюватися на скульптуру. Стус не сприймає твердження Сартра про те, що в немилосердному погляді Іншого ми стаємо відчуженими перед собою і для себе. Для цілеспрямованої природи не може існувати ніхто інший: є людина, яка не піде на компроміси з власною совістю, щоб у житті стати натурщиком, пізнати одночасно таїни “народження і сконання”. Роздвоєння між собою для неї означатиме штучну смерть. Тому-то

витоки його самособоюнаповнення слід шукати в його цілісності, в поєднаній гармонії між собою і світом. Цілісна особистість характеризує цілісну творчість, і боротьба за її утвердження видається за головні віхи життя.

Процеси гармонії зі світом і самопізнання проходять у Стуса упродовж його духовного розвитку. Ще вірші “Круговерті” переконали в тяжінні поета до високого слова, в прагненні віднайти свій стиль і утвердитись у ньому. Вже ранні поезії мають екзистенційне підтвердження “стати навпроти себе”, або, як сказала Леся Українка, “своїм життям до себе дорівнятись”.

Шліфування творчої й особистісної індивідуальності найповніше характеризують роки перебування молодого Василя в армії. Для поета цей час став періодом втрачених можливостей, він був позбавлений змоги працювати на власне самовдосконалення, марними були спроби на повну потужність виявити свою цілісність, важко було серед сірої армійської буденщини не розгубити свою сутність. Але саме в армії відбувся процес доростання до відчуття Батьківщини. Край уральського Кисегачу збудив у Стуса ще не загострене відчуття національної приналежності, крізь відстань він відчув тісний зв'язок з рідною землею, з дідівськими коренями. Відсутність материзни збуджує перші нотки суму й самоти, що пізніше набудуть рільківських масштабів. Його сум виникає від усвідомлення душевної незатишності, через відчуття марнування сил та усвідомлення себе “валунним каменем”, коли, володіючи запасом сили і розуму, не має змоги їх раціонально використовувати:

*Уральські гори, уральські сосни, край Кисегачу,
я межі вами — валунний камінь — лежу і трачусь.
А шкода віку, і шкода щастя, і неба — шкода,
і дуже шкода тебе, прегорда чужа природо!
[130, Т.1, кн.1, с.109].*

Неспокій на душі передається у віршах з'явою сосон. Сосни символізують далеку чужину і важку самоту. В поезії “Озеро Кисегач”

вони відбивають неспокій у природі (“тривожить вітер віти чорних сосон”) і сум на душі автора; образ сосон крає серце і віщує розлуку в поезії “Як тебе згадати, босоніжку”, під час роздумів про кохану в армії (“як тебе згадати в Приураллі. Поміж чорних сосон і ялин”); образами сосон передано нівелювання особистості в армійських умовах у поезії “Ми берегли Вітчизни рубежі” (“чорніє під дощем моя тюрма і чорні сосни із тюрмою в парі”).

Для творчості час служби в армії виявився малопродуктивним. Як згадує сам автор, в тих умовах “вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах погони” [130, Т.1, кн.1, с.42]. Але саме ті роки принесли життєву мудрість і виваженість, навчили відчувати своє й поважати чуже. А малочисленним віршам того часу притаманна вже “рання дорослість, сумовите прозріння, трагічне передчуття, щемка нота” [67, с.3].

Екзистенційні крушини легко можна віднайти у поезії “Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік”. Вона аж ніяк не нагадує проб початківця. Вмить зникає юнача розважливність, а на зміну приходить виваженість і розміркованість. З позиції вже набутого життєвого досвіду автор задумується над сутністю людського буття. Тому-то з такою гостротою засуджується нищість людини, загубленої в середовищі безликої маси.

Поезія пройнята їдкою сатирою на тодішню дійсність, на тогочасну армію; справедливо цей твір Д.Стус називає “документом доби”. Тут поет віддзеркалив ментальність пересічного радянського громадянина, показав його байдужість і людську недосконалість.

Тематично “Зима. Тагіл...” відрізнялася від поезій із “Круговерті”, “Зимових дерев” і була включена Стусом до “Веселого цвинтаря”, цієї своєрідної збірки, що об’єднує твори публіцистично-сюрреалістичного характеру. Це “цікавий поетичний документ протесту проти інтелектуального застою, параду абсурдів і порожніх слів, проти імітації живого життя, якої органічно не приймав його дух” [130, Т.1, кн.1, с.14]. Своєю творчістю Стус засвідчив протистояння облуді і фальші в житті й поезії. “Зима. Тагіл...” стала

першим віршем, в якому яскраво висловлено протест проти нівеляції особи, несприйняття одноманітності і заскорузлості “середньоарифметичної людської одиниці”.

Весь післяармійський період Стус назвав часом поезії. По-новому осмислюються знання, здобуті в попередні роки: він захоплюється Бажаном, Гете, Рільке, тверезо, вже не з юнацькою нерозважливістю, входить у складний світ життя. Багато пише. Своє призначення як митця уже давно визначив, усвідомив, що “сучасний поет шукає самого себе — в тому обширі, яким він — завжди всупереч реальності — визначає простір своєї індивідуальності” [130, Т.4, с.346]. Його поезія цього періоду — це роздуми над сутністю людського існування, заперечення насильства, пошук шляхів до розв’язання одвічної проблеми особистості у світі тоталітаризму — бути самим собою. Поет задумується над ціною життя, осмислює суть людської індивідуальності.

В.Стус не сприймає наруги над людиною. Протестом проти вихолощення особистості, втрати її індивідуальних засад стають вірші “Отак живу: як мавпа серед мавп”, “Біля гірського вогнища”, “Зимові дерева”, “Не можу я без посмішки Івана”. Їх об’єднує тематичне заперечення бездумної колективістської сутності людського існування, цілеспрямованої омасовленості значної частини населення.

Поезія “Зимові дерева” — квінтесенція Стусової одноіменної збірки. Вона репрезентує стан українського суспільства, його інертність, сліпу послухливість, летаргічну смерть усіх сфер духовного життя. Життя суспільства відповідає природному стану зими, коли в морозі снігу заснуло все — і земля, і дерева. Стус все це добре помічає, усвідомлює складність ситуації, і не дивно, що його зимові дерева — це вже біль душі, крик власного безсилля. Засніжені дерева мусили б символізувати затишок, спокій, розмірений ритм життя, а насправді відображають суцільний морок, непроглядну темряву. Та навіть у цій задусі автор бачить силу, яка породить бурю. Здавалось би, ніщо вже не змогло б збудити

природу зі сну, але віття зимових дерев, обтягнене снігом, волею Божою коливається, примушує сніг опадати. Спокій порушується. Так і людині, навіть зі “згорнутими руками”, властиво рухатися і думати, а це аж ніяк не сприяє сну:

*Згорнувши руки — не викричаться
(як викричаться — без рук?)
Засніженим віттям витишитись
Тополі і не беруться [130, Т.1, кн.1, с.108].*

Стус відверто не погоджується з тим, що відбувається в країні, йому чужа політика, яку проводить керівна верхівка. Усвідомлення того, що бездієве суспільство породжує бездієвих людей, байдужих до усього, що відбувається навколо, і таких подібних один до одного, змушує його протиставити індивідуалістську позицію оточенню. У свою творчість для того, щоб показати різницю між собою і дійсністю, поет вводить людей маси, або як він їх називає мавпами чи сомнамбулами. Вихований на індивідуалізмі, митець з гіркотою констатує своє трагічне становище, коли маса докладає усі зусилля, щоб засмоктати його в своє середовище:

*Отак живу: як мавпа серед мавп
Чолом прогрішним із тавром зажури
Все б'юся об тверді камінні мури,
як їхній раб, як раб, як нищий раб [130, Т.1, кн.1, с.62].*

А поруч:

*Повз мене ходять мавпи чередою,
у них хода поважна, нешвидка.
Скажитесь легше, аніж будь собою
[130, Т.1, кн.1, с.62].*

Для того, щоб уникнути уподібнення, Стус дбає про себе, гартує в собі духовну силу, яка могла б протидіяти атмосфері суспільного застою. Стусу близька позиція його улюбленого Рільке, який намагається “знайти в собі, в своєму мистецтві опору і сенс існування, віднайти у віршах ті духовні цінності, які могли б протидіяти бездуховності суспільних відносин” [100, с.15].

Протиставляючи себе масі, поет дисимілюється з нею, знаючи, що процес розуподібнення складний і невдячний:

*Нам будь однаковим, нам забудь
про все, що в світі. І про себе теж.
Та тільки дуже важко, дуже важко
долати неоднаковість свою [130, Т.1, кн.1, с.160].*

В унісон Стусу з протестом проти девальвації особистості виступає Ліна Костенко. Протиставляючи себе масі, поетеса констатує гіркоту ситуації, що склалася:

*А, ноги довгі, ноги не котурни.
Б'ють по литках терни і бур'яни.
Стугнить земля. Ідуть великі юрми,
Ти думав — люди, глянув — барани! [60, с.176].*

Жах проймає від власної немочі, від усвідомлення того, що ліричний герой-шістдесятник самотній, що його допомога масі непотрібна:

*Ти їм на поміч, лицар-недомена.
Ти їх рятуєш, а вони у крик.
Ех, Дон Кіхоте, їм же не до тебе,
Не заважай їти їм на шашлик [60, с.176].*

Не дивно, у творчості Стуса з'являються щемкі ноти зневіри. Відтак народжуються вірші "Учора, як між сосон догорав", "Мені здається, що живу не я", "Невідомо — де, і що, і звідки", "Ой коли б то та не скраю прірви", "Сто років, як сконала Січ", цикл "Костомаров в Саратові" та інші. В них поет шукає втраченої гармонії зі світом, прагне віднайти духовне "я" серед мотлоху тоталітарної безвиході. Для поета відчувати себе "з підбитим крилом" — то стан, коли неможливо самого себе пізнати в собі, бо

*Серце — в скронях.
Серце — скраю душі тепер.
У долонях
не вдержати себе [130, Т.1, кн.2, с.233].*

Неможливо не тільки триматися в собі, а й повернутися до свого стану, бо завжди він скраю — скраю душі, скраю прірви. Прірва символізує душевний неспокій, трагізм власного світовідчуття, який виникає через несприйняття довколишнього. Відійти від неї у Стуса означає вирвати “із дум холодні вирви”, тобто розбудити душі мавп і сомнамбул.

Поет знає, що здійснити це йому не вдасться, тому й тише:

*Мені здається, що живу не я,
а інший хтось живе за мене в світі
в моїй подобі [130, Т.1, кн.1, с.155],*

і водночас вірить у своє друге народження, хоч і воно не обіцяє бути щасливим:

*Ти ждеш іще народження для себе,
а смерть ввійшла у тебе вже давно
[130, Т.1, кн.1, с.155].*

У Стусових творах відчувається зневіра Лорки, поета, який рідній Іспанії віддав свою любов і життя, але вона його так і не зрозуміла, як не могла збагнути Стуса його Україна:

*Не хватит жизни...
А зачем она! [25, с.122]*

Вихлюпує свою апатію до життя Лорка і зразу зрікається її в ім'я минулого і майбутнього. Заради спасіння своєї душі:

*Друзья мои!
Вернем истоки наши
Не расплещите душу
В смертной чаше! [25, с.122].*

Зневіра властива й поетам Стусового покоління. Вона породжена несприйняттям дійсності, яка не вписується в морально-етичні норми їх виховання, суперечить їхньому “я”.

У М.Вінграновського:

*Ну, що ж тепер мовчиши, мій вік
Цивілізованих калік?!*

*Вітчизно-сльозе-мріє-сну,
Прийми болінь моїх весну [22,с.79].*

У Ліни Костенко:

*Я не зійшла, посіяна в бетон.
Не прийнялась, морозами пририта.
Я недоцільна — наче камертон
у кулаці кошлатого бандита [59,с.211].*

В.Стус не тішить себе ілюзіями про зміни на краще: його прагнення прості й зрозумілі — зберегти себе й власну індивідуальність. Будучи на краю прірви, хоче уникнути падіння, тож і шукає власної висі, хоч не має надії, що вдасться віднайти її.

Помітно, як Стус шукає ту основу, що сприяла б збереженню його цілісності, адже це якраз той випадок, коли “маємо людину, яка, рятуючись від цинізму, під тиском обставин змушена творити власну високу трагедію, вибравши сей вид, як такий, що дає найкращу можливість самовираження” [132,с.41]. А засоби самовираження віднаходить у філософії екзистенціалізму, ідеї якої заходять ще в гамлетівське: бути чи не бути. В час, коли нищилися гуманістичні ідеали, Стус трансформує на себе одвічні запитання про сенс буття, замислюючись про свій шлях і своє майбутнє:

*Чи я діжду коли поліття
для зголоднілого бажання?
Як вибухнути, щоб горіть?
Як прохотитись чорнокриллям
під сонцем божевільно-білим?
Як бути? Як знебуть? Як жити?
[130,Т.1.,кн.1,с.101].*

Занурившись у поезію, Стус у такий спосіб залишається собою; він ставить перед собою завдання не розгубити себе — не звертати уваги на моральний тиск, а незмінно творити себе, насолоджуватися у собі. Власне, як зазначає Ю.Бедрик, “саме за таких умов — максимального утиску і нищення всього, що пов’язане з початками гуманізму — поезія Стуса і могла найяскравіше виявити свою

екзистенційну суть” [9,с.37]. Відшукуючи сенс буття, Стус наближає поезію до філософії, асимілюючи її, а ліричного героя творить як героя-екзистенціаліста.

Тема самотності в ранніх збірках Василя Стуса

Стусову самотність породжує суспільна дійсність. Не знайшовши підтримки в оточенні, він досягає душевного спокою в мінорному стані самоти. Цей стан не є свідченням відчуження від людей, а є запереченням ідей, які суперечать його еству. То усвідомлена потреба самоти. В ній митець помітив начало внутрішнього життя, у якому дослухається до самого себе. Він доходить висновку, що гармонії зі світом може досягнути лише у тому разі, коли зуміє збудувати духовний храм у собі, нехтуючи обставинами, зможе вивищити культ власного духу.

Закономірно, що й у творчості Стуса з'являються мотиви самотності, успадковані від Рільке і Свідзинського. Поет відчуває себе самотнім у світі, переповненому людьми. Спочатку самотності передувала самотність, відчуття самоти прийде згодом, в процесі осмислення і освоєння світу.

Взагалі поняття “самотність” і “самотність” легко розмежувати в творчості В.Стуса. Стан самотності — це перші сходинки, по яких проляже шлях до усвідомлення самотності. Далі буде процес безупинного освоєння себе і світу, внаслідок чого поет пройде усі етапи еволюційного доростання до себе, аж поки збагне реальну суть свого буття. Самотність виявиться на ранній стадії себеосвоєння, тоді, коли ще назовні вихлюпуватиметься внутрішній біль, а душу терзатиме зневіра. Ще повністю не усвідомивши реалії і перспективи буття, Стус запитуватиме в себе:

*...хіба ти не один? не сам один?
не сам як перст? як вишне нарікання?
[130,Т.1.,кн.1,с.47].*

У поезії “О що то — єдність душ” автор ще не вірить в те, що вже приречений на самотність. У дещо пізнішому вірші “Не відволодати душі” він вже розділяє свій стан, хоч це йому коштує надзвичайних внутрішніх мук:

*Один! Один! Як є — один,
один — на цілий світ!!! [130, Т.1, кн.1, с.89].*

Самотність у “Зимових деревах” відрізняється від самотності поезій, які не ввійшли до збірок. Якщо в названій збірці автор ще хоче позбутися її, то у віршах, котрі не ввійшли до збірок, самотність усвідомлюється як звичний стан буття:

*Ти сам —
і не губи останньої підтримки —
гіркою горя власного, гірких
своїх думок, бездонності гіркої —
це та основа, що тебе не зрадить
[130, Т.1, кн.2, с.113].*

Або ж:

*Один — як беркут межі трат.
Один — як генісві брат
Один — на голу Україну.
Один — і в горі, і в біді
на всю велику Україну [130, Т.1, кн.2, с.133].*

Поет уже твердо стоїть на дорозі, яка веде його до усвідомленої потреби самотності. Саме в цей час у свідомості Стуса відбувається своєрідний перелом: “на зміну радості бути приходиться мука бути, усвідомлення своєї приреченості на “смертеіснування — життєсмерть” [67, с.8]. За таких умов, щоб зберегти себе і не розгубити своєї цілісності, поет направляє своє життя в інше русло — спокійної, вираженої самотності.

З усвідомленням самотності до Стуса прийшло інше життя — внутрішнє. Відсутність, як вважає поет, у цьому світі вкрай необхідна для вчування в інший світ, який зосереджений у собі. Відповідно в нього виникає бажання зазирнути по той бік речей. Зв’язок

самотності в Стуса і Рільке очевидний, бо для обох він “І біль, і мука, і одночасно звичний стан лірики” [100,с.13].

Стусівська самотність виникає як необхідність зупинитися навпроти самого себе. Це потреба протиставити себе епосі й виявити свій “самовідданий індивідуалізм”. У статті про Свідзинського самотність — “то спосіб шляхетної герметизації власного духу”, тобто те, чого намагається досягти Стус. Самотність уявляється як стан буття, що допомагає зберегти власну сутність. Це спроба “змаліти, щоб не помилитися у власній суті” [130,Т.4,с.348].

У самотності Стуса наявні паралелі до самотності Свідзинського. Об’єднує їх те, що для обох самота не тільки вимушена, а й навіть бажана. То найбільш вдалий спосіб життя в умовах девальвації особистості. Самота не вимагає зовнішніх борінь, її суть у внутрішньому протистоянні невіддільним життєвим чинникам.

Не завжди самота Стуса, Рільке й Свідзинського однакова. Якщо в Рільке й Свідзинського вона вроджена, то в Стуса набута. Набута заради збереження себе, адже утвердження в самоті для нього шлях еволюційний, він проходить крізь самотність і зневіру. А спільне в самоті для усіх трьох поетів те, що саме так борються вони за збереження себе. Цей процес складний, тож і не дивно, що всі поезії самотності об’єднані сумом:

У В.Свідзинського:

Іду я самотно, леле!

Забуті руки ломлю [140, Т.1, с.414].

У Р.М. Рільке:

*Але ми вдовольнялися щодня
свою самотиною, пізнавши
у просторі між цяцькою і світом
те місце, що відведено з віків*

для цілковитого життєтривання [130, Т.5, с.42].

У В.Стуса:

*Ти весь — на бережечку самоти,
Присмоктаний до туги, ніби раवлик
[130, Т.1, кн.1, с.81].*

Стусова самота не завжди однакова. В самоті він самопізнається. У “Зимових деревах” помітно, як насолоджується тим, що має. Усамітнівшись, не втрачає гармонії зі світом, навпаки, як і Рільке, зберігає цілісність світу, лише “ступінь духовного розвитку, досягнутий ним, виключає особистий відчай: “числа святого лада постійно самооновлюється” [99, с.43]. Життя досягає бажаної мети:

*Самотність аркою провисла
над райські куці в пригри снів.
Шукай по них щасливі числа,
так, як раніше ти умів [130, Т.1, кн.1, с.43].*

Самотність повниться тишею і мінорністю, Стус прагне поставити людину перед очевидністю космічного життя й показати зв'язок з ним.

Стусова самотність відбиває звичний стан життя та екзистенційні пошуки цілісності буття, розуміння неповторності долі, любові, страждання і життєвого подвигу кожної людини. Це спроби втекти від самого себе, щоб знайти власну сутність, яка виражається в причетності до рідної землі, “до якої намертво приріс поглядом, і серцем, і думками”. В такому стані поет досягає небаченого душевного апогею.

Визрівши в духовному екстазі, він прагне бути на сторожі свого внутрішнього спокою. Це доступно лише тоді, коли максимум уваги буде зосереджено на собі, коли перестане існувати все, окрім сотвореної в собі насолоди самотнього раю. Весь нечуваних розмірів зовнішній світ тоді зможе акумулюватися в одній людині. А вона, відчувши лавинний потік внутрішньої енергії, зуміє трансформувати її в собі. Така людина буде непереможною, її внутрішня сила долатиме усі життєві перешкоди. Навіть у біді, в стражданнях вона відчуватиме своєрідне задоволення, адже в

самоті, приречена на осібне існування, завжди залишатиметься сама собою.

У Стуса таке відчуття внутрішньої насолоди називається самотою самоти. Загалом повтори-нагнітання одного слова можна вважати константою поезики Стуса (біль болю, магна магми тощо). Саме вони є свідчення надзвичайної емоційної перенапруги, адже, перебуваючи у самоті самоти, поет досягає кульмінаційної точки доростання до себе — він зживається, зростається із собою. Такий бастион внутрішньої сили в Стуса — непереможний. Завдяки їй він живе, він просто є, непідвладний часу, історії, вождям, недоступний нічому, окрім власних думок, почувань, переживань, прагнень і спостережень. Це його порятунок у середовищі тоталітарного пресингу, в якому він якнайповніше виявив свою індивідуальну цілісність.

Природа в творчості Василя Стуса як вияв індивідуальності митця

Людині, котра зосередила в собі внутрішній світ і вибудувала з нього духовний храм, життя не мислиться без тісного взаємозв'язку із природою. Природа для неї – вивершене царство, в якому її життя триватиме вічно, якщо вона лише розумно буде використовувати даровані їй багатства. У Стусовій творчості людина не вдається до сліпого підкорення природи, вона – її слухняне дитя, тому-то в першу чергу живе за її законами. Людина нічим не відрізняється від рослинного і тваринного світу, нікого і ніщо не випереджує в біологічному ланцюгові життя, а займає своє, відведене їй природою місце, не претендуючи аж ніяк на більшу роль. І коли людина, контактуючи з природою, дослухатиметься себе, вона ніколи не порушить цілісності, що їй допоможе їй досягти гармонії з природою:

*Ми ідемо на схід, врізаючись в поля,
В його розгойдані і непокірні хвилі,
В скорботнім забутті тополі посивілі*

*Нам клонять вітами привіт земний здала
[130, Т.1, кн.2, с.13].*

У Стусовій творчості людина й природа знаходяться в первозданному стані. Між ними немає посередника, який влаштував би перегони в зв'язанні сил людини й природи. Стусова природа обтяжена глибинною мудрістю, віковим досвідом. Роль людини в ній досить-таки мізерна: вона не повинна скеровувати силу природи в потрібне їй русло, а розумно брати й раціонально використовувати природні дари, мати від того неабияке задоволення і користь. Людина хмеліє в дозрілій неспідробній радості від сприйняття природи, щаслива в сьогоденні й упевнена в майбутньому, вона в захваті п'є її цілющу силу. Язичницьке світобачення змушує її бути лагідною, доброю, мудрою в поведженні з природою, поріднитися з нею, ділити разом вікову тишу злагоди, любові, щиро даровану їй:

*Тут час не йде. Тут вивіряє дуб
по вічності свої старечі роки. (...)
Тут ліс — як вічність. Бережи його
від свого непотребства, марновір'я,
від власної пустої глупоти... (...)
Лиши себе за брамою і йди
відкритим і лунким, неначе пустка (...).
...Отут
ти вибродиш, немов діжа на хмелі,
ти вибродиш на співі, на джмелях...
[130, Т.1, кн.1, с.130].*

Тільки природі людина відкривається насправді. Через те вона просто має бути завжди з природою, дійти до певного порозуміння з нею. В ній людина завжди знайде сподіваний захисток — те життєдайне джерело, з якого поновлюватиме сили й енергію. Для Стуса — це Денеші і Труханів острів — саме ті місця, які допомагають йому утвердитись, самовиразитись, тому природа в поета, насамперед, могутнє джерело самособоюнаповнення. В

природі він шукає вивершеної гармонії зі світом і власного самопізнання, лише з неї він черпає усю свою міць.

*Сонце пада, як дощ,
Сонце пада, як злива,
Сонце плавиться
І стікає ринвами хмар.
Пий
Крізь соломинку променя
Літа
Червоне вино! [130, Т.1, кн.2, с.47]*

Стусова природа не матеріалізована, вона містить, передовсім, духовні цінності. Їх людина використовує для підтримки душевної рівноваги. Природа набуває людських рис, з нею можна розмовляти, їй можна довіряти. Вона вдало доповнює поетову самотність, від якої, здається, вже віє родинним теплом:

*Куріють вигаслі багаття,
собаки виють до зірок,
а в річці місяць, мов латаття,
доріс до повні і розмок [130, Т.1, кн.1, с.43].*

Б.Рубчак вважає, що Стусовій людині у природі характерний процес розщеплення: з одного боку ліричному героєві хочеться спокою, з іншого — бунту. Врешті-решт, ці два полюси стають допоміжними, неначе в спокої є бунт, а в бунті — спокій. На творчості Стуса, зазначає критик, відчутний вплив А.Камю, “який умів поєднати жадобу екзистенціального бунту з прагненням своєрідної клясичної, старогрецької рівноваги” [16, с.343].

Закономірно, що в природі поет знаходить саме той вивернений спокій, який тамує внутрішній біль. У такому стані людині самопізнається, що допомагає їй відповідно реагувати на події навколишньої дійсності. Єднання з природою стає органічним станом її душі.

*Їй-богу, добрий вітер!
Весна пливе у гамінокх струмках,*

*Блищить і день, і ніч, і капелюх, і дах.
Усе всміхається, підноситься, радіє...
Блажен, проживши вік, хто так і не вміє
Читати мудрості скрижалі по складах
[130, Т.1, кн.2, с.8].*

Творчість Стуса характеризує не просто описи природи: поет — частина її, а природа — з'єднуюча ланка в біоритмі його життя. Митець доводить, що ніколи не губиться в її розмаїтті. Саме в природі він дошукується первнів свого екзистенційного буття. Для нього природа — мудрий наставник, у котрого треба вчитися пізнавати світ і відкривати себе.

*Вже вересень згубив останні пелюстки,
Останнє листя по степах розвіяв,
Ледь-ледь пройдеться берегом ріки,
Додолу опустивши довгі вії.
Кохана осінь. Вірна, ніби смерть,
Печальна, ніби тінь повечорова, —
І в холоді зітха сумна діброва
І невпізнанна бродить круговерть [130, Т.1, кн.2, с.24].*

У суто пейзажних замальовках відчувається почерк майстра з інтелектуальним діапазоном мислення. Таким віршам чужа описовість, природні явища набувають людських рис і творять свій неперевершений світ образів. Кожна рослина, дерево наділені магічною силою краси й добра. І ця сила не нинішня, вона давно сотворена для того, щоб людина, відчуваючи її, ставала досконалішою і мудрішою. Проте це не означає, що природа перестане існувати без людини, навпаки, людина мусить стати її своєрідним додатком, долучитися до її скарбів і незмінно творити себе. Вона не може залишатися інертною, байдужою, осмислюючи й сприймаючи красу природи, внутрішній елегійний спокій свідчитиме про вроджену шляхетну досконалість людини. Як-от, в поезії В.Стуса:

*Вся сторожова твоя маєтність
до ставка збігає в кілька суголовків.*

*Тут, як кажуть, чисто все — твоє:
ти — його, воно ж — тебе пантрус
[130, Т.1, кн.1, с.150].*

Красу природи належно може й повинна оцінити лише людина. І тільки справжній митець уміє передати й довести свою відданість їй. Великий Гете свого часу висловив слушну думку: “Коли художник перестає дотримуватись природи й розмірковувати про природу, він швидко віддаляється від основи мистецтва; його манера робитиметься дедалі пустішою і незначущішою в міру її відділення як від звичайного наслідування, так і від стилю”. [23, с.158] В.Стус через тісний зв’язок з природою зближується з мистецтвом і таким чином творить себе і як людину, і як поета. Його природа “наповнена вічним знанням та вічною пам’яттю. Вона — вчитель, бо володіє великим знанням, має свої вищі моральні закони та велику силу. І не пізнавши їх, чи ж можна називатися людиною”, — [132, с.65] зауважує Д.Стус, і як висновок стверджує: “Порушення гармонії з природою руйнує цілісність” [132, с.67]. Втрачаючи гармонію з природою, людина втрачає гармонію зі світом, таким чином перестає існувати як людина, гублячи свою індивідуальність, що В.Стусові було чужим від народження.

Очевидно, що у творчості В.Стуса природа — бажаний затишок, адже саме в ній людина почуває себе комфортно. В природі вона відкривається повністю в надії на підтримку й взаєморозуміння. У світі, переповненому людьми, лише в природі поет зможе знайти душевний спокій, вона збалансовує внутрішню рівновагу, сприймається як оаза любові, гармонії, злагоди.

Образ родини в ранніх збірках Василя Стуса

Повсякденно Стус живе світом, який вважає вічним. Вічність у нього локалізована в надзвичайно земних і водночас дорогих серцю образах рідної землі, родини, в спогадах про дитинство і перші роки пізнання та осмислення дійсності.

З особливим душевним щемом згадує поет роки дитинства. То був час інтенсивного самособоюнаповнення, адже саме тоді він вчився пізнавати оточення, долати перші межі між собою і світом. Крізь призму років осмислював трагічні сторінки дитячих літ і доходив висновку, що саме тоді, в першооснові, зароджувалось загострене відчуття справедливості. Понад усе поет дбав про пам'ять, про взаємозв'язок поколінь, минулого і майбутнього. Справедливо зазначає Б.Рубчак, що для Стуса “втрата пам’яті про своє особисте минуле, про своє по-романтичному переуявлене дитинство, — це втрата самого себе” [16, с.347] Тому-то в дитинстві він прагне віднайти себе дорослого, несприйнятого дійсністю:

*Перестрибни через провалля,
Допоки ще не старий,
і впадеш у своє дитинство:
просто навznak — пахка трава.
Упади в своє дитинство,
в себе, випалого, впади [130, Т.1, кн.1, с.123].*

Повернення в дитинство допомагало встановити початки, в яких народжувалася екзистенція Стусового світовідчуття. На власному прикладі бачив, як у сім’ї з ранніх літ вчили шанувати правду, поважати працю. Батьківська наука, їх “чорні руки, але світлі душі” формували світогляд дітей, в основі якого були взаємоповага і взаємолюбов, виховували почуття відповідальності за себе і свої вчинки. Назавжди в пам’яті закарбувалося “кукурудзяне поле матері з квасолею і картоплею”, “культпоходи по колоски, хованки від об’їздчиків”. Перше свідоме зіткнення зі світом змусило Стуса зібрати внутрішні сили, щоб формувати себе, дбати про органічну цілісність. Його поезії про дитинство несуть присмак часу. У вірші “З дитячих спогадів” період самостановлення описано так:

*Добрідень наш — гіркаво-запахуючий
осотом і щирницею пропах [130, Т.1, кн.1, с.57].*

Через сім’ю, оточення поет входив у світ, шукав гармонії з ним. Постійна нужда штовхала до самопізнання. “Бідність була тим

критерієм, на якому випрямлювалося та формувалося усвідомлення “Я” [132,с.16]. З висоти прожитих років на дитинство дивився як на мірило цілісності, розумів, чим далі людина від нього віддаляється, тим більше розпорошує себе як цілісна структура. Тож прагнув зберегти закодований з дитинства індивідуальний потяг, щоб бачити світ в єдності. Стусове відчуття дитячих років перегукується з освоєнням світу Рільке, який, пізнавши себе, намагався повернути пам’ять людей “до тієї — втраченої разом з дитинством — свіжості погляду, яка дозволяє побачити світ як цілісність» [100,с.13] Для Стуса повернення в дитинство — бажання залишитися самим собою, не відчувати себе вирваним з природного ряду.

Вагому роль у поетовому пізнанні світу відіграла мати Ілина Яківна. Вплив народної селянської педагогіки, якою володіла ця проста жінка, сприяв вихованню сина в душі любові до рідної землі, породив відчуття власного коріння, відповідальності за свої вчинки.

Образ матері в Стуса пов’язується з вічністю, її морально-етичні якості непідвладні часу. Душа її акумулює зовнішній світ, переданий синові, що подвоюється в нащадках. Стусові як людині притаманне філософське відчуття зміни, але незмінне у нього те, що пов’язане з образом матері:

Усе забувається.

Усе зникає.

Окрім матері [130,Т.1,кн.2,с.192].

А це, насамперед, світ дитинства і першої дитячої гармонії з ним. У ньому, за словами М.Коцюбинської, “емоційний центр спогадів про дитинство, головна світляна пляма, головний моральний орієнтир — мати” [67,с.10]. Стус доростав до розуміння матері упродовж усього життя, чудувався її піснюю, яка проростала з надр самісінької душі: “Мати нам пісень співала — їх більше, мабуть, не почуть”. Пісня була тією віхою, яка долучалася до Стусового самособоюнаповнення. Недарма у “Двох словах читачеві” Стус напише: “Перші уроки поезії — мамині. Знала багато пісень і вміла

дуже інтимно їх співати (...). Найбільший слід на душі — од маминої коліскової “Ой, люлі-люлі, моя дитино...”. А співане тужно “Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи” — хвилює й досі» [130, Т.1, кн.1, с.42]. Для Стуса то був, власне, перший іспит на пізнання себе. Як заповіт, проніс крізь життя пісню, в її римуванні відчуваючи проби власного поетичного рядка. Стусова любов до пісні екзистенційно переростає в любов до України:

*Мій краю! Ти сплиvasи піді мною
мелодією пісні, що з дитинства
з грудей моїх до неба проростала,
тужавіла і пружилась, мов колос,
манила мрійно в голубі світи [130, Т.1, кн.1, с.141].*

Мати акумулювала в собі вікову мудрість, була вірним порадиником на дорозі життя. То був етичний орієнтир, в якому Стус дослуховувався свого “я”. Перебуваючи поряд з матір’ю, Стус відчуває гармонію з оточенням. Ще з армії, при зустрічі з нею у снах виповнювався самозаспокоєнням. Снилася завжди в роботі: “У річці мати вибирає льон, немов рушниці, між стійками довгими в козли складає снопики”. Постійне відчуття матері додавало Василеві сил, стійкості, віри в себе і в майбутнє. Поет завжди перед матір’ю відчував провину. Її причина зумовлена власними пошуками. Повсякчас просив у неї прощення:

*... Я хтів би безневинно,
як син — до ваших впасти ніг.
Провинний, винний, безневинний —
я там залишився. А вам
прийшов лише як син-дитинний,
приніс оскаржені слова [130, Т.1, кн.2, с.125].*

Стус ділив світ на там і тут, але скрізь вів мову про своє внутрішнє чуття, про свій обов’язок завжди залишатися людиною. Коли внутрішність ламається, людина перестає бути самою собою.

У зрілі роки прийшло розуміння, що усвідомлення себе проросло ще в дитинстві. Поет з ранніх літ органічно не терпів зла

й насилля, що й підтверджує усвідомлення свого шляху. Згадує, як крізь роки “мене веде за руку щаслива мати” дворами, де досягають червоні яблука-циганки. Ті яблука червоні часто дарували йому, мовби пророчачи долю: протидіяти насиллю, фізичному та моральному знищенню людської сутності. В різний час мати була з сином, в її стійкості пізнавав ціну власного життя. Бачив страждання матері, у своїх стражданнях відчував її біль, самонаповнювався ним. Виповнившись в собі, збагнув секрет материнської мудрості: в складних життєвих ситуаціях вона завжди була собою. Шляху, який би відповідав його совісті, благав у неї:

Ні, я не пещеної доли

Просив би в тебе. Зовсім ні.

Дай буйнозривові сваволі

На довгу путь, на довгі дні [130, Т.1, кн.2, с.34].

Загалом поетам-шістдесятникам притаманно звирятати власне життя з батьківським. Це символізує єдність роду, відчуття власного коріння, доростання до відчуття себе. Образ матері є стрижневий не лише у творчості В.Стуса, а й у І.Драча, М.Вінграновського, Ліни Костенко, В.Симоненка...

І.Драч у “Баладі про Сар”янів і Ван-Гогів” просту селянську жінку, тобто матір, возвеличує до рівня богів. Від неї іде не тільки початок роду, а й злагода, й добропорядність, і неземні чесноти. Тому-то в житті для І.Драча материнське слово — це дороговказ:

Мамо! Я ваші думи тереблю,

І крапка в баладі моїй — сльоза... [36, с.38].

Материнську ласку й красу її душі прагне увібрати в себе В.Симоненко. Образи матері в Стуса й Симоненка настільки споріднені, що складається враження, ніби вони — діти однієї матері. Обидва відчувають нестримний потяг до життя, однаково зневажають фальш, облуду людини й суспільства. Однаково дивляться на світ, прерогативу життя й творчості вбачають у тому, щоб бути собою — це найперший обов’язок людини. Тому-то Симоненко, як і Стус, у матері просив гордого шляху, гідного бути собою:

*Я хотів би,
як ти, прожити,
Щоб не тліти,
а завжди горіть,
щоб уміти,
як ти, любити,
Ненавидіть, як ти,
уміть [114.с.22].*

Світ материних почуттів, її лірична душа та ніжна пісня ведуть Стуса до пошуку гармонії в коханні. Кістяк самособоюнаповнення складає любов. Любов до людей, природи. Через любов він шукає постійної гармонії зі світом. У ранньому доробку Стуса поезій на цю тематику чи не найбільше. Велика кількість їх у “Круговерті” та “Зимових деревах”, час написання яких свідчить про поетове зростання, самопізнання і пошук гармонії зі світом. “Ці поезії, — зауважує В.Макарчук, — в основному традиційні за формою, та вони ваблять і обеззброюють особливою, трепетною ніжністю, повагою до жінки” [77,с.66]. Ці поезії вливаються в могутнє річище інтимної лірики Ф.Петрарки, В.Шекспіра, О.Пушкіна, І.Франка, С.Єсеніна, В.Сосюри, ваблять широтою розвитку думки й ширістю почуттів.

Стус синтезував у собі кращі зразки інтимної лірики вітчизняних і зарубіжних поетів. Вона перегукується із поезією його сучасників, бо виявляє одні й ті ж переживання і прагнення. Основні її риси — незмінність почуттів ліричного героя, іноді смуток від усвідомлення втраченого кохання, вибуховість енергії молодечої любові.

Стусова любов перебуває в розвитку. Перше кохання наповнене сентиментальністю, поєднаною з молодечою нуртуючою силою:

*Щоб я не знеміг од щастя,
В руйнівному ритмі,
Щоб радість мене виповнювала,
а не втоляла жагу,
скажи, що прологом ночі
буває вечір. І потім,*

ще ж день пригаса!..

Додам я:

— Хай буде це наша ніч [130, Т.1, кн.1, с.209].

Природа і кохана зливаються в одне ціле, що змушує Стуса описувати характер і звички улюбленої, використовуючи найвлучніші метафори та порівняння: небо “зеленаво-неприсутнє”, як очі коханої, “ти їм даруєш усмішку уклінно, вони ж тебе байдуже проводжають”.

Було б хибним вести мову про те, що кохання Стуса — постійне свято. Це й будні, коли вона “бігає по бібліотеках”, або “прийшла з роботи, вечереє нашвидку”. Б.Рубчак з цього приводу навіть говорить, що “кохану роздрібнюють будні, і тоді ліричний герой з нею ототожнюється” [16, с.327]. Та саме в буднях Стус шукає нового, щоденного свята зустрічі з коханою:

До мене приходь.

Я ждатиму.

Тільки приходь [130, Т.1, кн.1, с.119].

Почуттєвість ранньої інтимної лірики дозволяє порівняти кохану з першокласницею, “що перед усім світом завинила”. Її відсутність “обростає гудками, пострілами, криками”, з яких у понадпочуттях зрине жаданий образ. Стуса вабить її “дитяча чистота зору й немічність власної цноти”. Розчулений першим коханням, він вірить, що свято взаємопочуттів триватиме вічно:

Я знаю —

Ми будемо іще не раз бродити з тобою,

слухати ліс притихлий,

старих і мудрих сорок [130, Т.1, кн.1, с.58].

Та доволі часто Стусове кохання повниться сумом і тугою. Перший сум у поета пов’язаний з армійською одноманітністю, з відсутністю коханої та постійними думками про неї. У поезії “Коли я один-однісінький” кохана в спогадах приходиться розвіяти тугу, вона уявляється “далека-далека, така миттєва, потойбічна майже”. Її образ швидко згасає “на спиртовому полум’ї” синюватого, майже

непомітного “уральського морозу”. Єдність почуттів на відстані зберігає слово “люблю”, воно вселяє віру й розвіює сум, наближує час зустрічей, а в Стуса воно “кругле, вологе, соковите, як плід вишневої кісточки”.

Тематично відрізняється від попередньої поезія “Як тебе згадати, босоніжку”. Вже перші рядки стають свідченням розлуки з коханою. Гнітюче враження справляють чорний ліс і сосни, їх образи віщують розлад дружніх стосунків між закоханими. На обличчі дівчини “сором”язливо-радісну усмішку затьмарює осінь”, що “зодягла печаль”. Тривога й здивування автора зрозумілі, в ситуації, що склалася, він дошукується причин розриву їхніх стосунків, хоче зберегти ще не розтрачені почуття, тому-то й дає коханій досить слушну пораду:

*Не розлийся в знівеченій тузі,
Не ридай — ридання не спасуть.
Вітер квилить-проквіляє в лузі,
І за вітром голосу не чуть [130, Т.1, кн.1, с.23].*

Цитована поезія — це вже не проби початківця. Автор не кидається у розпач, а обмірковує, звіряє свої вчинки й робить відповідні висновки. Якраз і унікальність Стусової інтимної лірики в тому, що вона далека від зітхань, сповнена рішучості, мужності й виваженості в нерозділеному й утраченому коханні. Помітно, як з роками мужніє його голос, і на зміну гіперболізованим почуттям мінливого першого кохання приходять роки усвідомлення себе й своїх вчинків. Відповідно поетичне слово стає рішучішим і жорсткішим. Виповнюючись в собі, Стус знає ціну життю й коханню.

У зрілому віці в інтимній ліриці переважають мотиви суму, зневіри, розлуки. Настає той період, коли “ліричний герой весь час переносить свою увагу від коханої на самого себе, бо ж його “я” не терпить конкуренції” [16, с.331]. Розлука стає тим проваллям, яке відмежовує його від коханої й набирає екзистенційного змісту: віддаляючись від неї, автор віддаляється сам від себе. Тоді

народжується поезії “Потоки”, “Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?”, “На хвилях”, “Вимріяна і близька донині”. Їх мотив — самозбереження серед смутку й зневіри нерозтрачених почуттів:

Ти все така ж, а я віддаленів.

*За мною — кучугурами — розлуки —
час самовтрат [130, Т.1, кн.1, с.75], —*

зізнається ліричний герой у поезії “Потоки”. Життєві негаразди гартують його, поет усвідомлює свій стан, доростає до себе, втративши кохання, хоче зберегти свою цілісність:

Увіруй — минуло кохання.

Його ти десь загубив.

*Бо той, хто зазнав вагання,
ніколи в житті не любив [130, Т.1, кн.1, с.138].*

У своїх почуттях Стус прагне розібратися сам, звиряється лише з природою, часто залишаючись самотнім. У самотності вивільняється від випадкового, нею вивіряє свої вчинки. Його самотність досягає апогею самотності Свідзинського, вона стає суттю Стусового кохання:

Западати так,

*Щоб знітитись і зникнути. Розтанути,
ввійти в єдиний звук, єдину віру,
в просторі очі... [130, Т.1, кн.1, с.112].*

У поезіях про кохання В.Стус поєднав ніжність і любов, і гнів, і розчарування. У статті про В.Симоненка “Серед грому і тиші”, даючи оцінку його коханню, він пише: “Його любов — як ропа, вона повна сумнівів, тлумлених докорів і прижурених навернень до своєї не раз паплюженої святості” [129, с.174]. Власне, то і є вимір особистості в коханні, що було близьким Стусові, було його самособоюнаповненням.

Вистраждана солонувата любов Стуса стає міцнішою. Вона символізує радість душевного єднання. Кохана стає співучасником його переживань і творинь. Недарма:

Я тебе любив за грішину вроду,

Ти мене — за терни у житті [130, Т.1, кн.2, с.18].

Повернене кохання стає монолітним, постійним. Воно вселяє віру, теплиться надією, а кохана стає втіленням краси й святості. Ліричний герой повен сил і енергії, щоб сказати:

Лиш почую щебетання — мову любові нехитру.

І доволі. І недолю я уже заговорив [130, Т.1, кн.1, с.203].

Кохання стає втіленням його моральних і духовних прагнень, його переконанням, доростає до вищих чеснот, якими жив. Поєднана гармонія почуттів повнить його світобачення відчуттям природи, матері й власною честю:

*В друга, в жінку, в матір
веде тебе за руку щедра й журна
Твоя кохана [130, Т.1, кн.1, с.61].*

Вона допомагає Стусу новими очима глянути на світ і відкрити його по-новому. У взаємній любові поет відчуває віру й підтримку, що допомагає йому впевнитись у собі, а в коханій відчувати надійну опору. З її допомогою він осмислює земний подвиг жінки-матері, гостріше відчуває потяг до рідної землі, прагне збагнути своє місце на ній. Мати, дружина, Батьківщина підсвідомо допомагають Стусові дорости до відчуття України, до осмислення власної долі й долі народу. В його творчості проходить процес **злиття образів матері, дружини й України**, автор наче послуговується їх взаємозамінністю. Мати нерозривно поєднується з Україною: Батьківщина стає матір'ю, а мати — Батьківщиною. Поет усвідомлює, що ці три світлі образи зуміють вберегти його сутність при усіх життєвих негараздах, у суцільному морозі тоталітарного буття. Суттєво зауважує з цього приводу Г.Гармаш: "Три сонцеликих жінки благословили поета на подвиг — і не відпускали його в країну темряви і вічної розлуки" [24, с.21]. В їх образах В.Стус бачив і шукав світло, яким захищався від суспільної темряви; Україна, мати, дружина якраз були тими складовими, тією утверджуючою силою, яка сприяла збереженню внутрішньої цілісності.

У ранній творчості у відчутті України характерний процес екзистенційного доростання до усвідомлення себе на рідній землі.

Поет інтуїтивно відчуває вплив матерізми, ще до кінця не усвідомлює, що Україна — це доля, його доля. Про це він скаже в “Палімпсестах”. А в ранніх збірках бачить і чує її болі, оскаржує її повільне помирання, терзається її стражденною долею:

Моя Україна не знає

Веселих світань.

Моя Україна палає

У мить догорянь [130, Т.1, кн.2, с.32].

У відчутті України й утвердженні її майбутнього Стус шукає свою роль, а рядки його творів стають свідченням того, що він зумів збагнути своє призначення, знайти свою дорогу: поєднати власну долю з долею України. В питальних рядках поезії криється шлях його екзистенційного пошуку:

Осінь крилами в груди б'є.

О Україно моя осіння!

Чом забракло мені уміння

Звеселити серце твоє?! [130, Т.1, кн.2, с.29].

Уже пізнішими поезіями Стус доводить, що не обмежувався лише етнографічним образом України у своїй творчості. Калина і тополі є лише символами, а не усією Україною. Україна — це не тільки земля і люди, які її населяють, це усвідомлення кожним обов'язку перед цією землею, її минулим і майбутнім, осмислення свого роду й коріння. Поезія Стуса свідчить про його антипровінціалізм у сприйманні образу України. Він категорично виступає проти хутірського ставлення до неї, проти меншовартісного сприйняття її історичних та культурних здобутків. Стусова Україна розташована не на імперських задвірках, вона той центр, від якого поет відштовхується у сприйманні себе та оточення. У своїй творчості він доводить, що культурні здобутки, які дала Україна світу за весь час колоніального існування, не поступаються перед досягненням країн з осібним розвитком. За рівнем філософського, культурного мислення вона перебуває серед розвинутих європейських країн. Україна поєднується з внутрішньою

суттю митця, стає виразником його дум і прагнень. Поет буде Україну в собі, її осмислення стає вінцем його самособоюнаповнення, що допомагає тверезо оцінити світ і віднайти відповідну гармонію з ним.

Поезії ранніх збірок В.Стуса засвідчили процес його світостановлення, пошуку гармонії в навколишній дійсності. Між ранньою “Круговертю” і вже зрілим “Веселим цвинтарем” простежуються етапи духовної, фізичної, моральної еволюції поета, з юнацької романтики перших віршів він виростає до митця з усталеними поглядами на світ, з неохитною життєвою позицією, з власною філософією оцінки людського буття. Основним критерієм розуміння творчості Стуса є його орієнтація на філософські, морально-етичні, духовні здобутки в поезії. Його вірші стають виявом життєвого самовираження. Осмислюючи і втілюючи у творчість філософську концепцію екзистенціалізму, він задумується над сутністю свого буття, шукає шляхів самопізнання і саморозуміння, повсякчас перебуває в стані будування себе й самовдосконалення.

У ранній творчості накреслено початки Стусового самособоюнаповнення. У цьому процесі осмислена суть екзистенційного світовідчуття. Це його самоціль, якої бажав досягти, ніколи не зважаючи на життєві перешкоди. В самособоюнаповненні він безперервно самонароджується, відкриваючи в собі нові грані індивідуальності. Самособоюнаповненням Стус відмежовував себе від існуючої тоталітарної дійсності, якої органічно не приймало його єство, дозволяючи собі розкошувати у власній царині духу. Поет творить макросвіт, зосередившись у собі, його мета дорости до себе, самособоюнаповнитися.

Будуючи себе, Стус шукає гармонії з оточенням. Зберегти цілісність йому допомагають морально-етичні орієнтири, що ввійшли в основу самособоюнаповнення: дитинство, природа, батьківська хата, мати, друзі, кохана, дружина. Їх осмислення спонукає поета до утвердження і становлення в існуючому світі. З їхньою допомогою Стус доростає до себе й землі, яка стала

Батьківщиною — до України. Реалії життя змушують його шукати шляхів утвердження України як етнічно цілісної території, свідомо стати в опозицію до тодішньої тоталітарної дійсності. Його самозбереження — самотність, стан, коли найглибше може звертатися у своїх думках і почуттях, дбати про свою внутрішню цілісність, бути самим собою. В такий спосіб поет самопізнає світ і намагається досягти повної гармонії з ним.

ЛЮДИНА І ДОБА, ЛЮДИНА ТА ІСТОРІЯ У НЕВОЛЬНИЧІЙ ЛРИЦІ ПОЕТА (ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЗМУ МИСЛЕННЯ)

Життєвий та творчий шлях В.Стуса періоду “Палімпсестів” — вагоме свідчення екзистенційного доростання до усвідомлення власної життєвої позиції в умовах тоталітарної дійсності. Він позначився інтенсивним будуванням себе, утвердженням своєї ролі в умовах табірною буття.

Як особистість у “Палімпсестах” В.Стус запевняє про завершення формування світогляду, однак це аж ніяк не означає, що процес самособоюнаповнення, першопочатки якого були накреслені в ранніх збірках, для нього завершується, навпаки, у цей період він набуває нечуваного розвитку. Умови неволі, в яких створена збірка, стали чудовим підґрунтям для розвитку духу, для утвердження “я” незалежно від обставин життя. Шлях становлення Стуса від “Круговерті” до “Палімпсестів” переконує в історичності його мислення, в поступовому доростанні до усвідомлення себе.

Етапи еволюційного розвитку осмислені Стусом у визначеній ним схемі самопізнання-самоутвердження-самоспалення, що в творчому житті послідовно відтворено збірками “Круговерть”, “Зимові дерева”, “Веселий цвинтар”, “Палімпсести”, “Птах душі” (остання не вийшла з-за ґрат). Ці творчі віхи засвідчують процес становлення й кристалізації В.Стуса як поета й громадянина.

Величезна праця сучасних літературознавців доносить до читачів неоціненний скарб В.Стуса — його різнопланову творчість. Багатотомне наукове зібрання творів поета, яке вийшло друком у Львівському видавництві “Просвіта”, дає змогу оглянути повну картину його еволюційного розвитку та становлення. Хоча й цей крок до відкриття Стуса не буде остаточним через неможливість вести мову про мистецьке надбання втраченої збірки “Птах душі”. “Дерево Стусової поезії — з обгятою біля верхівки кроною”, — так

визначить загальний доробок Стуса, який дійшов до нас, М.Коцюбинська [70,с.20].

Однак, навіть не взявши до уваги цю непоправну втрату, те, що ми маємо нині з творчості Стуса, виявилось надзвичайно багатим і різноплановим. Закономірно, що дослідникам надається чудова нагода осмислити його творче надбання, вочевидь переконатися в глибинності його філософського мислення, у вишуканому, елітарному вмінні відтворення світу: відчутти одночасно складність і простоту його письма. Саме тому в цьому розділі ставимо перед собою завдання простежити еволюційний процес утвердження Стуса як поета і громадянина, збагнути непросту його працю, спрямовану на визрівання духу. Прагнемо своїм дослідженням порушити проблеми історизму його філософського мислення. Матеріалом для виконання роботи послужить епістолярій В.Стуса, спогади його сучасників, збірка “Палімпсести”.

Психологічний портрет людини з її “триванням на межі” (на матеріалі листів, спогадів, поезії)

Спогади, листи та вірші В.Стуса періоду “Палімпсестів” вимальовують психологічний портрет людини в стані “тривання на межі”. В його основі закладений опір несвободі, протидія внутрішньому поневоленню особистості, несприйняття зовнішніх чинників. Щоб стати апріорі вільним, В.Стусу доводиться покладатися лише на себе, виявити опертя на свої сили і в такий спосіб свідомо, до останку, нести визначений долею хрест до власної Голгофи. Крізь перешкоди Стус пройде шлях протидії тоталітарній системі, довівши, що навіть в екстремальних межових ситуаціях дбає про внутрішню цілісність і залишається собою. Навіть складну дорогу буття, сповнену трагічного стоїцизму “тривання на межі”, вважатиме непомірною радістю. Про це йдеться в листі до Христини Бремер з Німеччини: “Мій шлях — моя радість,” – саме так визначить обрану життєву лінію В.Стус [130,Т.6.кн.2,с.139].

Для пересічного громадянина з аморфної радянської маси таке поведіння із собою вважалося за безумство. До речі, сам Стус в одному з листів вказував на власну несамовитість, адже саме в ній повністю осмислена сутність його внутрішньої позиції. В такій відвертості неважко віднайти основу розуміння його феномену, в несамовитості відшукати ключі до усвідомлення Стуса як поета і громадянина. Суть її в несприйнятті усього, що суперечить людській честі й логіці, в інакомисленні, якого не приймав навколишній світ. Водночас, це намагання не дати дійсності втиснути себе в звичні канони тодішнього буття, свідомо протидіяти їм, таким чином залишатися собою. В несамовитості спостерігається прагнення торувати екзистенційну дорогу еволюційного розвитку до самоспалення.

Спроби самототожності особистості витлумачувалися системою як такі, що переступають межу дозволеного. А за межею в тоталітарному суспільстві була прірва. І мисляча людина, дійшовши до неї, поставала перед вибором: відступити від межі, тобто зректись самого себе (що більшість і робила), або заступити за межу, не втратити себе, але піддати своє тіло фізичним випробуванням. На цю дорогу ставали несамовиті. Їх не лякав ні страх, ні осуд, вони знали, що тілесним тортурам піддаватимуть себе, зате вірили у торжество духу, його силу й незнищенність, тому-то й шукали в собі притулку і спокою для зболеної душі.

На той час межа розділяла дійсність на два світи — велику і малу зони. Велика зона — це територія радянської імперії, в якій людина отримувала право на меншовартісне існування, будучи позбавленою права вільного думання і осібного буття. У малій зоні, за колючим дротом, людина недоотримувала людських утіх, зате могла розкошувати в собі, створивши могутній бастион цілісності духу, непідвладний ні наглядчачам, ні мурам в'язниць. Василь Стус як один із несамовитих, відмовляючись від животіння у великій зоні, знаходить душевний спокій у малій. Змиритись і погодитися з догмами, які пропагувались у великій зоні, для нього означало переступити через себе, знищити свою сутність.

В.Стус обирає шлях жертви. Він стає жертвою обставин тоталітарної дійсності, де у виборі між собою й тілесним стражданням перевагу віддає попередньому. Для Стуса, це шанс залишитися собою. “Бути жертвою, — зазначає Т.Гундорова, — це стає чи не єдиним статусом буття у світі, підданому уніфікаторській силі держави, розчиненому в тотальній свідомості та ідеальній безпредметності слова” [133,с.9]. Героїзм мучеництва складає основу його буття.

Свідомо обравши шлях жертви, Стус знаходить самозаспокоєння в собі. Його порадинок, мірилом порядності стає душа, їй понад усе прагнеться високого польоту. Ще в ранніх віршах, зокрема в поезії “За читанням Ясунарі Кавабати” (а Стус захоплювався японською класикою — Кендзабуро Ое, Ісікаву Такубоку), помітне прагнення автора дати душі простір для діянь, вивищити її в розвитку:

*Розпросторся, душе моя,
На чотири татамі
І не кулься од нагая
І не крийся руками [130,Т.3,кн.1,с.46].*

Поет прагне незалежно від обставин бути собою, мовби не звертаючи уваги на дійсність, воліє залишатися в своїй середині — серцевині розуму і діянь:

*Хай у тебе є дві межі,
Та середина справжня [130,Т.3,кн.1,с.46].*

У реаліях життя таке “тривання на межі” означало втрату волі для тіла, вело за собою численні роки таборів та заслань; неможливим ставало нормальне сімейне життя, губилася більшість друзів у круговерті суспільних обставин. Несамовитість підштовхувала Стуса до самотності, де було родюче підґрунтя для розвитку себе.

Особливе місце в табірній ліриці В.Стуса відведене вдосконаленню творчості, піклуванню про ріст і розвиток художнього слова. Поезія була суттєвою підтримкою в стані

“перебування на межі” й засвідчила органічне злиття душевної спрямованості з життєвою позицією. В житті, як відомо, Стус не йшов на компроміси, не допускав будь-яких згладжень і в поезії. Його вірші, сповнені самих себе, сприяли самоутвердженню, самовдосконаленню. Тож до слова ставився, як до чогось, що давало опору й підтримку. Ще в ранніх віршах спромігся визначити ціну слова, взяти його за поради́ника й виразника своїх прагнень. Стусове слово набирає живого звучання, стає помічником, тому й не дивно, що поет веде мову зі словом, як з самим собою:

Не обезволь мене, високе слово,

І не знеси́ь мене, високий крик.

Чи не дарма навчився чоловік

Благословенної людської мови [130, Т.3, кн.2, с.172].

У “Палімпсестах” з роками і досвідом “високий крик” перетворюється у крик болю, гніву й надій. Слово стає носієм поетових сподівань і борінь. Слушно з цього приводу зауважує Т.Гундорова, вважаючи, що Стусове слово “загрузло в життя, хоч і грається у смерть” [133, с.12]. У ньому поет самовідроджується, самовоскресає, ним тілесну жертву протиставляє духовним висотам, що свідчить якраз про історизм його мислення. У слові ліричний герой віднаходить своє віддзеркалення, в ньому з часом бачитиме хворобу власної немочі. Для слова й для себе прохатиме з роками в табірній неволі гордого шляху в Бога:

Господи, подай

недугому високу допомогу —

нехай я віднайду собі дорогу

для мужнього конання [130, Т.3, кн.1, с.125].

Вірші “Палімпсестів” стають поетовою опорою й підтримкою під час “тривання на межі”. Постійне намагання зрушити його з межі, знищити першотекст Стусових ідеалів, супроводжуються в нього наполегливим борінням за себе, тоді він відстоює духовні цінності, свою цілісність і внутрішню сутність. Тюрми й табори стають свідченням його самоутвердження, незламності духовної

позиції. Як зазначає В.Івашко, “Палімпсести” — “удар, що нищить декорації звичного світу, всі оті норми, традиції, звичаї, за якими відкриваються обшири нової реальності” [48,с.113].

Закономірно, що тематично вірші “Палімпсестів” вимальовують психологічний портрет поета в стані “тривання на межі”. Думки його спроектовані на збереження внутрішньої цілісності в умовах неволі. Тягар переживань несе на собі через родину, чия страдницька доля вершиться у великій зоні. Особливе місце в табірній поезії займають сні і спогади В.Стуса. Саме так він **компенсує втрати реального життя** — зустрічі й спілкування з рідними, живе долею України — її природою, людьми.

Психологічний портрет людини на межі доповнюють невольничі листи В.Стуса. В його епістолярній спадщині відкривається сторінка живих стосунків з рідними й знайомими. Це єдина відрода поета в спілкуванні з великим світом. Листи допомагають тримати зв’язок з близькими на відстані. Вони стають тонкою ниткою надії, яка живить Стуса упродовж усіх років неволі. Коли брати до уваги його епістолярну спадщину, то цінність її для літературознавчої науки надзвичайно велика. **В листах викристалізовується справжнє обличчя митця**, без особистих доповнень і коментарів критики. Листи допомагають збагнути настрій і переживання ліричного героя, увійти в той реальний світ поезії, в якому жив і творив митець. З їх допомогою пізнається психологічний стан Стуса саме в період, коли створено той чи інший вірш.

Багато його листів знищено в застінках КДБ. Але з того, що лишилося і вміщено в академічному виданні творів, можна судити про неабиякий хист поета в епістолярному жанрі. Це був своєрідний, нетривалий (через те, що листи втрачалися) діалог на відстані з великою зоною. Повсякчас підтримувати його поет просто не міг, був позбавлений навіть цієї, здавалось би, примітивної насолоди.

Своїм листуванням В.Стус доповнює славу когорту творців епістолярного стилю в світовій літературі. За неоціненний скарб

вважають збережені листи Флобера, Рільке, Пушкіна, Чехова, Пастернака. В українській літературі через листування розкривається громадянська й поетична сутність І.Франка, О.Кобилянської, Лесі Українки. Надзвичайно вагомими за емоційним самовираженням вважаються листи В.Стефаника. Літературознавці за силою духу й глибиною думки віднаходять дотичність у листах Стуса і Стефаника. Якщо зіставити умови, в яких творилися листи Стуса і його попередників, то умови першого найжахливіші. Кожне слово вважалося за крамолу, і ймовірність листа потрапити до рук адресата була дуже слабкою. Тому-то не дивно, що велика кількість листів не збереглася.

Проте і з тих листів, що збереглися, можна судити про їхню неабияку цінність. Суть її не у викладі фактів біографії, а у вияві стійкості й незламності в умовах тоталітарного буття, у відданості позиції, яку відстоював митець. Ще в перших листах із Мордовії В.Стус вказував на свою безкомпромісність: "Я шитиму рукавиці, а у вільний час працюватиму над собою" [130,Т.6,кн.1,с.11]. Працювати над собою означало довершуватись у собі, незважаючи на умови, творити культ власного духу, що завжди був вічним, адже "головний мотив, — як пише поет, — людська душа перед вічністю високого неба, фізичні й духовні борсання в неокрайому морі щоденності, тортури висамітнілого очужилого духа" [130,Т.6,кн.1,с.231].

Тож і не дивно, що в умовах табірної неволі листи можуть сприйматися одночасно і як щоденник, і як творча робітня. В цьому є суттєва потреба Стуса зберегти й передати з малої зони своє, по крупинці створюване творче надбання. Щоб не втратити й донести плоди своєї праці до рідних і друзів, доводилося вірші переписувати й надсилати по кілька разів, тож і маємо різні варіанти одного й того вірша, відновлюваного з пам'яті. Оригінальність листів саме в тому, що в них не йдеться про життя-буття, а насамперед їм характерне вміння Стуса мислити, логічно розвивати думку, вдумливо сприймати світ. Це і роздуми про сенс буття, про

філософське осмислення світу й свого місця в ньому, розмова на відстані про сучасний літературний процес з його конкретною оцінкою й аналізом. По суті, це доповнення невільничого життя, компенсація саме того, чого поетові так не вистачало в табірних умовах. Логічно, що Стусове бажання цілком відповідає його внутрішньому вибору — зосередженню максимуму уваги на собі, на своїй творчості. Про це йдеться і в листах: “Переваги мої тутешні: самота, спокій, самозосередження. Дасть Біг — усе це оплатиться віршами. Пошли, Боже, натхнення на мою стрижену голову” [130, Т.6, кн.1, с.67]. Закономірно, що поезія сприймається як фатум. Вона протидіє фізичному тиску, та й сам тиск у таких випадках поза свідомістю Стуса. Отож і до смерті у нього ставлення благоговійне, вона — як розплата за життєві труди. Це аж ніяк не небуття, це щабель до переходу в інший світ, заслуга за прижиттєві випробовування. За свідченням М.Павлишина, “смерть — це вихід зі світу”, який поневажає свого суб’єкта [133, с.40].

Смерть — то повище зір, життя — пониже пекла.

Свій простір пристрасті шаленством розгородь.

Вертай — з тамтих світів, журбо моя утекла,

а серце — колобродь, а серце — колобродь [122, с.102].

До речі, в шаленстві криється протидія страху й непередбачуваним ситуаціям, коли іноді здається, що знуцання терпіти несила. Це знову-таки підтвердження у виборі екзистенційної дороги повсякчасного самодоростання. Як-от, в одному з листів: “Головне — я в дорозі. І на своїй дорозі. А решта — то не так важливо” [130, Т.6, кн.1, с.431]. Зрушити з цієї дороги для Стуса означало б позбутися себе, вело б до втрати себе, за цих обставин смерть вважав вирішенням життєвських проблем:

Як хочеться — вмерти!

Аби не мовчати,

ні криком кричати

останню зірницю

обвітрену врано.

Останнє стинання

осклілої днини —

діждати — і вмерти! [130, Т.3, кн. 1, с. 71].

Мовчання для Стуса означало б духовну смерть, яка набагато важча за смерть фізичну. Поступового внутрішнього помирання він дозволити собі на міг, не мав на те морального права. Людина в мовчанні втрачає себе, свою подобу, із генія перетворюється на пігмея (ця думка розгортається у “Феномені доби” В.Стуса). Таке жорстке ставлення до себе трансформується на поезію. Адже на його переконання поезія — “наскрізь людська й людяна, вона повна піднесень і падінь, одчай і спалахів радості, прокльонів і прощень, криків болю й скреготів зіплених зубів, зіщулень у собі і розкривань безмежності світу” [122, с.28]. Стусова поезія сповнена борінь за себе, за повноту і багатство власного духу.

У його листах і поезії відтворено ставлення до однодумців з близького оточення, які не змогли вистояти на хиткій дорозі тодішнього життя. У ставленні до них у Стуса немає зневаги, він відчував суттєві переваги над тими людьми, які залишилися влаштовувати своє життя у великій зоні. Навіть у їхньому відступництві, у їхній поведінці намагається знайти виправдання, хоча сприймає його як найтяжчий людський гріх. Бо відступництво — це в першу чергу зрада себе, зрада людської гідності й моралі, саме те, чого органічно не сприймав В.Стус. “Жити ж у становищі зацькованого зайченяти, якому загрожує кожне шолудиве собака, — то роль не для мене, — писав Стус у листі до дружини від 26 лютого 1975 року. — Як не для мене роль — писати опуси в душі Зені (маються на увазі відступницькі заяви і покаянні виступи Зиновії Франко). Зневажати себе, втративши почуття власної гідності, я не годен” [130, Т.6, кн.1, с.129]. Тому-то й не дивно, що переваги малої зони йому прийнятніші. У неволі він знаходить волю своєму духу, не беручи до уваги обставини, творить себе так, як того бажає сам. Перебувати в постійному страху для Стуса — це скніти душею, вироджуватись морально, а цього допустити він

аж ніяк не міг. Справедливо вважав, що усе на свої місця розкладе час, він розсудить і кожному дасть остаточний вирок. Тож звертання Стуса до покаянників досить об'єктивні:

*Не нарікай, що він тебе прощає,
і вимагає: помолися ще —
вчорашньому, коли немає завтра,
і за минулим вибудуй мости [130, Т.3, кн.2, с.53].*

Ці Стусові рядки свідчать про історизм його мислення, про еволюційний процес доростання в усвідомленні себе в майбутньому. Саме з думками про майбутнє він мав змогу зосередитися на собі, тим-то дбайливо стежив за своєю поетичною формою, що допомогло йому в умовах неволі витворити культ власної творчості. Поезія стає найвищим блаженством його душі, з її допомогою він досягає омріяної з ранніх збірок позиції “стати напроти себе”. Ставши “напроти себе”, осмислює реальний світ і поміщає його в поетичні рамки. Без компромісів і згладжень, з притаманною йому несамовитістю, він творить свою невольничу поезію, яка яскраво відображає його психологічний портрет у стані “тривання на межі”. Штрихами до його доповнення стають рядки з листів, з яких робимо висновки, що в умовах неволі Стус “чує себе не переможеним, а переможцем, хоч і специфічним” [130, Т.6, кн.1, с.89].

Специфічність виявляється якраз у середовищі, в якому самостверджувався Стус і творилася його поезія. Самовизначатися за волею обставин йому довелося в тюремній камері. Саме той побут, дійсність, оточення дають чітку характеристику людині під час “тривання на межі”. Заперечуючи животіння великої зони, Стус свідомо обирає нелегкий спосіб життя в малій. Наперед знаючи про складні фізичні випробування, він готує себе до нечуваної радості — святкування непорушної цілісності духу в собі. Цього можливо досягти лише тоді, коли вдасться залишитися вірним собі. А камера і стане тим притулком, де з усією силою вдасться зосередитися на собі, на утвердженні свого духу. В багатьох віршах осмислено картини опису умов, де минули роки поетової духовної кристалізації:

Така хруска, така гучна

уся моя кімната.

Як м'яко встелена вона,

лиш надто мультко спати.

Шість з половиною в один,

чотири кроки — в другий [130, Т.3, кн. 1, с. 48].

Ось опис камери в іншому вірші:

Весь обшир мій — чотири на чотири

куди не глянь — то мур, куток і ріг,

Всю душу з'їв цей шлак лілово-сірий,

це плетиво заламаних доріг [130, Т.3, кн. 1, с. 82].

Не лише Стус вдавався до детального описування табірних умов, у яких довелося відбувати термін покарання. Тюремний побут присутній у творчості тих поетів, кому долею було дано випробування — пізнати життя за дротом. Наприклад, у І.Світличного:

Параша. Ґрати. Стіни голі.

І сам ти — Божий перст. Сиди.

І нічогісінько не жди

Із заграбованої волі [110, с. 34].

Для Стуса і його однодумців, які залишилися вірними собі до останку, табір став вимушеною домівкою на довгі роки. Там проходило їхнє життя, і воно мало свої переваги. Для Стуса-екзистенціаліста була нагода випробувати силу духу під час фізичних страждань, пізнати свою сутність в умовах неволі. Піддаючи ґарту свій дух, він вдається до поетичних роздумів, які вивершилися в “Палімпсестах”. Якраз у творах “Палімпсестів” відтворено етапи поступового духовного елітарного визрівання Стуса-поета.

Не завжди його тюремна камера готує підґрунтя для вирощування духу. Умови каторги, навпаки, спрямовані на знищення та нівеляцію. Постійні погрози, цькування породжують Стусів бунт, який виражався в актах непокори, протесту — в голодовках. Цей бунт викликаний відчайдушним борінням за себе

і веде за собою найжорстокіші покарання. Поета жахає оточення, ставлення до в'язнів, закони табірнього розпорядку. Він не погоджується із ставленням до себе, в якому вбачає глумління над своїм "я":

*Напевне, приписали до майна
тюремного уже й тебе самого —
всі сні твої, всі мрії, всі думки,
завівши до реєстру потайного
і зачинивши на міцні замки [130, Т.3, кн. 1, с. 49].*

Стус засуджує приниження людської гідності. "Теть хочуть зробити худобою покірною і бездуховною", — пише в одному з листів [130, Т.6, кн. 1, с. 104]. Тож для себе за краще вважає тортури фізичні, аніж духовні. Він керується принципом: не відступати від своїх переконань, за будь-яких обставин зберігати людську гідність. З цього приводу Б.Рубчак вважає, що саме в тюремних умовах "біль роз'єднує, щоб єднати" [16, с. 338]. Роз'єднаний фізично, Стус єднається духовно навколо себе, свого "я", своєї сутності.

Поневолювачі-наглядачі й гебісти у творчості В.Стуса асоціюються з образами катів. Ця традиція в українській поезії йде ще від Т.Шевченка, саме так він називав своїх узурпаторів. Тільки в Стуса до них ставлення особливе. Це радше не зневага, а жаль, біль за їхню долю від нерозуміння того, що чинять. Ув'язнений тілом, поет відчуває внутрішню волю і вважає себе щасливішим від пригноблених духом. Хоч, власне, страждають однакові і ті, що вболівають за тіло, і ті, що — за дух:

*На однакові квадрати
поділили білий світ.
Рівне право — всім страждати
і один терпіти гніт.
Зле і кату, зле і жертві,
а щасливого — нема.
Всім судилося померти
за замками сімома [130, Т.3, кн. 1, с. 41].*

Стан, адекватний тогочасному суспільству, яке жило за гаслами “демократії покори і свободи німувань”. Саме те, чого органічно не сприймав поет. Тому-то й зрозумілі його жалі до оточення. Ліричний герой не вимагає помсти, кари, він схиляється до одного — до справедливості. Віру йме часові: “Час іде, отже, справедливість — ближчає”, — пише в листі до рідних [130, Т.6, кн. 1, с. 19]. І в цьому увесь Стус. Тюрма для нього стала іспитом на витривалість духу. І цей іспит він склав гідно, не зрадивши ні себе, ні людей, які вболівали за нього.

Тотожне ставлення до наглядачів у І.Світличного. Не гнів, а іронічний жаль проймає за них його душу, адже вони не усвідомлюють того, що чинять, маючи необмежену владу над іншими:

*Умій суддю свого жаліти,
Тяжкі гріхи йому прости,
Та ж він людина, як і ти:
У нього дома жінка, діти.
Хотів би ти в тій шкурі бути?
В дугу свій горб і совість гнути?
Собача доля! Зрозумій [110, с. 37].*

І Стус, і Світличний бачили суттєві переваги над своїми наглядачами і для обох це було свідченням того, що в житті основне — зайняти єдиноправильну позицію. Створивши свій, невіддільний гебістам Парнас, навіть в камері бачили більше, ніж інші на відкритому просторі. Невидиме відчуття природи, підтримка рідних і друзів допомагали віднайти себе в буреломі зовнішнього життя. Навіть покидаючи тюрму, Стус не бідкатиметься за недолуго втраченими літами, а навпаки, що притаманно характеру поета, — говоритиме про хорошу школу для гарту свого духу:

*А втім скажу: впізнав і волю,
свободу на семи замках,
коли гуртом відпочивали
(як на курорті, еге-геж!)*

*і на чим світі проклинали
і папу римського й папезж [122, с. 174].*

Жартівливо-мінорні Стусові рядки перегукуються з Лесиними словами: “Щоб не плакати, я сміялась”. Щоб не набратись скверни, поет прощає наругу над собою:

*Прощаю вас, лихі кати мої,
прощаю вас,
коли вже смерті жду видимої,
коли вже час [130, Т.3, кн.2, с.93].*

У прощенні він відчуває власну вину, її спокутує через осмислення безпомічності віддати себе служінню своєму народові. Прощаючи чийсь злі наміри, прощаючи катів, Стус просить прощення в Україні:

*Вітчизно, стіл мій, любий краю мій,
прости мені,
що палить серце гнів ропавий:
душа в огні [130, Т.3, кн.2, с.94].*

У ставленні до світу та реалій табірною буття чітко окреслюється психологічний портрет людини в стані “тривання на межі”. Він безупинно доповнюється штрихами внутрішнього морального й духовного вдосконалення, що свідчить про досягнення гармонії із собою. Екзистенційне підтвердження обраного шляху очевидне. Піднімаючись шаблями внутрішнього вдосконалення, В.Стус забезпечує повноцінний розвиток собі. Порожній позамежовий простір, що оточує його звідусіль, сприяє пошуку шляхів самовизначення в рамках внутрішніх меж.

Духовна домінанта в творчо-світоглядній еволюції Василя Стуса періоду “Палімпсестів”

Поетична творчість В.Стуса під час “тривання на межі” ознаменувалась невольничою збіркою “Палімпсести”. Для Стуса вона стала черговим поетичним містком, яким, починаючи ще з

“Круговерті”, упродовж “Веселого цвинтаря” і “Зимових дерев” він торує шлях до утвердження себе в житті і творчості. Попередні збірки були для поета віхами духовного, морального й фізичного вдосконалення. Шлях до “Палімпсестів” — це шлях еволюційного розвитку у вирощуванні себе. Збірка стала вершинною точкою елітарного мислення Стуса, нею він переконує у вмінні глибоко проникати в таїну людського внутрішнього чуття, у відчутті потужної сили енергії в собі й своєму слові. Стус вдається до осмислення тем та образів, відтворених у ранніх збірках. Нашаровані життєвим досвідом і поетичним талантом у “Палімпсестах” вони набувають нового звучання. Звичайно, він охоплює й вдало висвітлює нові теми, чим переконує в неперервному процесі свідомого, живого мислення, у вмінні щоразу по-новому відкривати для себе світ.

Чільне місце в творчості В.Стуса посідають його роздуми про **цілісність духу**. Ще в “Лекціях з естетики” Гегель головне завдання поезії вбачав у тому, щоб “сприяти усвідомленню сил духовного життя і взагалі всього того, що вирує в людських пристрастях і почуттях, чи спокійно проходить перед поглядом, — всеоб’ємного царства людських вчинків, діянь, доль, уявлень, усієї суєти цього світу, і всього божественного світопорядку” [23, с.66]. Невидимі почуття, які таять в собі найвищі моральні чесноти, — основа Стусового світосприймання. Вони є незмінним атрибутом його ества. Постійне піклування про дух, його єдність сприяє непорушній цілісності усього організму. Здоровий дух (непідвладний зовнішнім чинникам) — бальзам для оздоровлення тіла.

Людські можливості, пов’язані з внутрішнім утвердженням себе, спрямовані на самовдосконалення, складають суть духовності В.Стуса. Коли людина до останку хоче збагнути себе, вона досягає найвищої кульмінації у розвитку духу і відчуває силу, яка живиться її внутрішньою енергією. Про це йдеться в одному з листів В.Стуса до дружини: “Просто я відчув, що є щось, більше за мене, більше за моє уявлення можливого” [130, Т.6, кн. 1, с.46]. Духу як вагомій силі

в собі віддає він самого себе, з ним пов'язує життєві реалії, відчуває, не віддаючись на поталу обставин, єдиноспрямованість вибраної дороги:

*предковічним мітом
не можна вже душі переконати,
що однонапрямкова, як одвіку,
надій, погроз і кари течія [130, Т.3, кн. 1, с. 155].*

Коли порівнювати поезію Стуса в часі, неважко помітити напружену працю, спрямовану на самовдосконалення духу. Ідея духу підноситься вище від тілесного людського “я”. Суть Стусової духовності має чимало спільного з постулатами Гете, в якого “Безсмертя духу не є щось абстраговане, метафізичне, воно відповідає безсмертю справи, роботі невтомних людських рук. Дух це і є — праця, звідсіля і безсмертя: вічність мистецтва забезпечена вкладеною у мистецтво за короткий час працею” [28, с. 10]. В цьому плані для повноти духу Стус залишив чималий спадок: поетичні твори, листи, переклади, літературні есе, неписану взірцеву роботу над збереженням своєї цілісності.

Дбаючи про творчу працю, поет поневажав тюрми, ґрати, наглядачів. Себе ставив вище за будь-які перешкоди, тому-то намагався не брати їх до уваги. Тіло вважав тлінним, тож утверджувався в думці, яку висловлює за нього М.Павлишин: “Плоть існує тільки для того, щоб проявити свою нікчемність” [133, с. 42].

Помітно відчутний вплив Святого Письма на світовідчутті Стуса. Євангельські тенденції вищості безсмертного духу над тлінною плоттю віднаходяться в доробку поета. Дуже близькі його сутності Біблійні рядки з Послання Святого апостола Павла до римлян: “Коли живе в вас дух Того, Хто воскресив Ісуса з мертвих, то Той, Хто підняв Христа з мертвих, оживить і смертельні тіла ваші через Святого Духа, що живе в Вас” [11, с. 186], — за їх постулатами він живе й пише. Під їх впливом творить себе як цілісну структуру, стверджуючи:

*довіку не буде із мене раба,
душа поневажить полони.
Їй радісно вмерти, бо світ цей сліпить,
бо суцє не любить живого [130, Т.3, кн.2, с.74].*

Поет спрямовує усі сили на порятунок душі. Вберегти її вдасться лише тоді, коли всупереч суспільному тиску зуміє залишитися собою. Для цього він **готовий жертвувати собою** задля збереження духовної єдності, готовий поринути в самотність й дбати про свою зранену душу:

*Так заховати, спеленати,
Ізранену і стотривожну
Самотню душу. Так — прожити
Так — усміхатися біді! [130, Т.3, кн.1, с.91].*

Таким чином, самотність була спроектована на зосередження в собі, а не на дріб'язкове розсіювання з оточенням. Адже якраз оточення особливо дошкуляло Стусові, докладаючи всіх сил, щоб піддати руйнації силу його духу. Вплив оточення з особливою гостротою випробував поет на засланні. Там були створені усі умови для руйнації особистісного начала. Якщо порівняти роки перебування в таборах і на засланні, то в плані морального самостояння психологічну легкість відчув у Мордовії. На Колімі був позбавлений спілкування, щирого слова і підтримки. Та й життя супроводжувалося суцільними утисками, провокаціями, звинуваченнями. А чого тільки варта в плані морального цькування стаття О.Супряги "Друзья и враги Василя Стуса", надрукована з виховною метою в одній із колимських газет. Її осмислення породило відчуття всюдисущого проникнення анемічних створінь і відродилося поверненням у "Палімпсести" з ранніх збірок образів мавп і сомнамбул — спустошених людських душ:

*Довкола мене — цвинтар душ
на білім цвинтарі народу.
Бреду в сльозах. Шукаю броду [130, Т.3, кн.2, с.83].*

Іноді душевна спустошеність у Стуса висловлюється в

алегоричних образах. Напружений стан підсилює присутність ворон і сосон. А називні речення, винесені в заголовок вірша “Зима. Паркан”, вказують на трагічне відчуття світу автором. Уособлені мерці у творі віддзеркалюють реальний світ:

*Кругом — мерці і їхні сні
стримлять, як сосни, сторч.
Природно, що мало втіхи на душі ліричного героя:
І духу — продишу нема
од жалібниць, од мар [130, Т.3, кн. 1, с. 38].*

Поет зосереджує увагу на утвердженні вічності духу. Про це свідчить його наполеглива праця. “Василь Стус у своїх “Палімпсестах” не тільки воскрешає пратексти — він показує й те, як душа поета це робить”, — зазначає Л.Плющ [16, с. 295]. На цьому шляху Стус мало звертає уваги на хвороби та фізичні розправи. Підтвердження віднаходимо в його листі до дружини: “Із кожним днем чую в собі твердіший дух — спасибі Мордовії” [130, Т.6, кн. 1, с. 292]. Така ж думка звучить у листі до Христини Бремер: “Мій дух сильний, але тіло німецьке (...). Але умови життя дуже складні, і я з цієї причини мушу суворо підходити до себе” [130, Т.6, кн. 2, с. 151].

Незважаючи на те, що тілу додаються серйозні випробування, адже “життя в інвентарі розбите і розписане по графах”, Стус відчуває, що духу властиво долати будь-які перешкоди. Він стоїть вище буденного, і в нього вселяється віра: при утвердженні його безсмертності він матиме дорогу до вічності:

*Над цей тюремний мур, над цю журу і на над Софіївську
дзвіницю зносить мене мій дух. Нехай-но і помру — та
він за мене відтонкоголосить три тисячі пропащих
вечорів, три тисячі світанків, що зблудили, як оленями
йшли між чагарів і мертвого мене не розбудили
[130, Т.3, кн. 1, с. 47].*

Екзистенційний шлях dorостання знову підтверджується його жертковними вчинками, ними він рятує свою душу. В них віднаходить дорогу до себе, до своєї сутності:

*Крізь сотні сумнівів я йду до тебе,
добро і правдо віку. Через сто
зневір. Моя душа запрагла неба
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню [130, Т.3, кн. 1, с. 154].*

Якщо попередні збірки В.Стуса засвідчили процес пізнання й становлення, що супроводжувався накопиченням духовних цінностей, то в “Палімпсестах” поет запевняє в утвердженні крицевої стіткості духу. Крізь еволюційний шлях становлення, долаючи життєві перешкоди, він приходить до думки, що лише внутрішня сила, яка поєднує духовні морально-етичні чесноти, допоможе йому втриматися на межі, залишаючись при цьому самим собою. Поет витворює культ духу, який в нього завжди на сторожі цілісності. Так майстерно вибудовує в собі світлий духовний храм, який стає сталомом високих моральних показників, ним він живе, творить і захищає себе від зовнішньої душепоїдаючої корозії.

Духовність Стуса тісно пов’язана із вірою в Бога. Для поета Бог стає моральним орієнтиром, якого він намагається наслідувати. Наслідуючи, прагне знайти йому постійний притулок у своєму серці. В житті Стус іде поруч з Богом, однак, щоб досягти такої однозначності, потрібно вибудувати себе. Доростання до розуміння Бога носить екзистенційний характер. У своєму становищі він не просто є, а стає, прагне піднятися до рівня християнських чеснот. Поезія “В мені уже народжується Бог” — приклад доростання до розуміння Бога. Для Стуса воно означає “Втримати в собі Бога — що вищу духовну сутність, втримати, чого б це не було варто”. [68, с. 139]. Втримати відповідає поняттю бути собою, і така підтримка вказує на внутрішню гармонію:

*Я з ним удвох живу. Удвох — існую,
коли нікого. І гримить біда,
як канонада [130, Т.3, кн. 2, с. 47].*

За будь-яких обставин Бог стає “опорятунком”, і щоб порятунком був постійним, Бога треба втримати в собі:

*Тож і мовлю: порятуй,
мій Господи. О, порятуй на мить,
а далі я, оговтаний, врятую
себе самого сам. Самого сам [130, Т.3, кн.2, с.47].*

Порятунок полягає не у фізичному звільненні, а в духовному вивищенні. Досягнути піднесення неможливо без віри. Вона стає опертям в життєвих ситуаціях. А життя виявляється безвартісним, коли немає опертя в Бога:

*Пощо мені життя
суремного тривога,
як більше опертя
не виблагати в Бога? [130, Т.3, кн.1, с.99].*

Нескладно віднайти відповідні паралелі в творчості Т.Шевченка, який постійно звертається до Бога, відчуває його. У поемі “Варнак” Шевченко устами свого ліричного героя вказує на всевідчутність і всеприсутність Бога, що свідчить про духовну сторону філософського відчуття світу поетом:

*Все од Бога!
Од Бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік! [146, с.384].*

Подекуди відчуття Бога в Стуса втрачається, тоді ліричним героєм править зневіра. Життя за дротом стає нестерпним. Світ стає клубком оголених нервів — “світання, мов рана розкрита”, “дні, наче ланці чавунні”. Серед різноманітних напастей стан автора зрозумілий, він у пошуках себе, бо незрозуміло — “де провалля, де кручі і в себе тоді не вернути, ти в горі корінням уріс”. В такій ситуації поет за підтримкою звертається до Бога, хоч і слабо вірить в його допомогу:

*Прощай, сподівання — всі завтра,
всі згодом, всі скоро, всі потім,
до Божої стукаю брами,
та марне — Господь-Бог мовчить [122, с.195].*

Іноді до Бога Стус звертається з докорами. Хоч докори ті радше

адресовані собі, ніж Богові. Адже поет-екзистенціаліст мусить сприймати життя таким, яким воно йому дається і творити себе за своїм бажанням. Але тягар оточення іноді буває заважким, тоді поет “відчуває себе в коробці”, і душа стає, “як дуб, — нічого вже не жде”. Повен зневіри, він назовні вихлюпує свої емоції:

*Ти надто щедрий, Боже, — стільки жаху
вергаєш на мале моє життя [130, Т.3, кн. 1, с. 135].*

Коли поетове відчуття світу стає нестерпним, у зневірі він доходить до самозаперечення. У вірші “Немає Господа на цій землі” митець не відрікається від своєї духовної спрямованості, а, навпаки, протистиставляє її навколишній дійсності. Насправді то не є відступництво від Бога, то органічне несприйняття реалій, які богопротивні за своєю суттю. Його немає не від того, що він взагалі не існує, а тому, що не може стерпіти те, що суперечить його канонам — “з-перед очей тікає, аби не бачити нелюдських кривд, диявольських тортур і окрутенства”. За Стусом, кожне середовище має свого Бога, але наскільки людина має змогу в ньому самореалізуватись, настільки Бог в її розумінні є до неї прихильним. В тоталітарному світі, позбавленому духовності, Бог тікає, аби не бачити диявольських тортур, тому-то в Стуса він “потворний бог-почвар, володар і владика люті скаженої”. Його мета:

*все троцити впень
і нівечити, і помалу неба
додолу попускати, аби світ
безнебим став [130, Т.3, кн. 1, с. 72].*

В оточенні поганських богів митець прагне знайти свого бога, який би міг протидіяти “вітчизні шалених катованих катів”, шукає його в собі. А, віднайшовши, намагається вже не відпустити. Бог стає його внутрішньою суттю. Через те сприймає життя таким, яким воно є, в ньому хоче вивищити себе. Це можливо лише тоді, коли Бог буде в тобі. Тому-то не дивно, що Стус на життя не скаржиться, віднаходить у ньому свої переваги, про що пише в листі до рідних: “В мене все гаразд, і зле бути вже не може. Бо я здався на Господню

волю чи — приймаю долю таку, яку мені назначено. І в цьому все моє щастя і всі мої гаразди” [130, Т.6, кн. 1, с. 303].

Якщо в “Зимових деревах” і “Веселому цвинтарі” Стус прагне своє життя спрямувати у правильне русло сам, то в “Палімпсестах” вже більше опирається на волю Божу. В поезіях почастишали звертання до Бога. В них він шукає захисту і духовної підтримки для себе. У життєвих ситуаціях намагається зв’язатися з Богом, часто благає в нього підтримки й розуміння. Такі його одкровення пов’язані із збереженням внутрішньої гармонії. Він піклується про невід’ємність своїх вчинків з волею Божою, з цих міркувань чекає Господнього милосердя, яке вбачає у непомірному небесному дарі — бути собою.

Сприймати долю такою, як вона визначена, — шлях до Стусового самоствердження, що вестиме до самоспалення. Екзистенційність його — очевидна, це знову ж таки “тривання на своїй межі”. Підтвердженням стають рядки з одноіменного вірша:

*Господи, гніву пречистого
прошу — не май за зле.
де не стоятиму — вистояю [130, Т.3, кн. 1, с. 50].
(підкреслення наше — О.Р.)*

Вистояти — означає залишитися собою. Гнів стає реалізатором поштовху до розуміння самого себе, хоч і веде до самоспалення — фізичного знищення. Ліричний герой вірить у себе, за будь-яких обставин намагається цієї віри не втратити. Прагне залишитися вірним своєму життєвому шляху, який досі пройшов:

*Щоб був я завжди такий,
яким мене мати вродила
і благословила в світи.
І добре, що не зуміла
мене од біди вберегти [130, Т.3, кн. 1, с. 50].*

Біда виникла як результат Стусової боротьби за збереження цілісності “я” в умовах тоталітарної дійсності. Коли б вдалося вберегтись, то життя для нього просто втратило б сенс.

Взагалі щоб життя не втратило сенсу, не стало меншовартісним, поет у своїх вчинках звиряється з Богом. Бог став мірилом добропорядності, свідченням духовної самореалізації, каталізатором у розуміння добра і зла. Господня благодать була єдиним світлом в тунелі тюремної безвиході, в ній, поєднуючись із Богом на самоті, поет міг залишатися самим собою.

Стусова самотність періоду “Палімпсестів” має особливий відтінок. Вона докорінно відрізняється від самотності “Зимових дерев” і “Веселого цвинтаря”: якщо в ранніх збірках виявляє перехідний стан душі, то в “Палімпсестах” стає засобом існування. В табірних умовах самотність нерідко змінює свій характер, буває часом вимушеною, іноді бажаною, почасти навіть необхідною. Зате в період колимського заслання самота нестерпна, і це пояснюється повною відсутністю людей з близького оточення, браком нормального спілкування.

У самоті виражається поетове ставлення до світу й віднаходиться екзистенційна орієнтація. Ю.Шевельов екзистенцію Стусової самотності вбачає в “мотиві закиненості людини в світ, поза людини волею і вибором”, в ній “вияв майже дитячої розгубленості перед цим широким і незрозумілим світом” [122,с.26]. Внутрішня непокора насиллю не дозволяє В.Стусові сприймати різноманітні табу, змушує шукати шляхів себевиявлення. Несамовитість як складова його характеру не дає права погодитися з обставинами часу, що суперечать логіці. Внутрішнім затишком за цих умов стає самотність — бажаний еліксир самозаспокоєння і самовиявлення в процесі самостояння. Вона для поета стає засобом існування:

*Немає світу. Я існую сам.
Довкола — вистигла земна товща.
Я — магма магми, голос болю болю
[130, Т.3, кн. 1, с. 102].*

Світ без барв і реальних образів. Щоб уяскравити його, поет через самотність намагається дійти до себе, прагне відчутти

задоволення в миродайному усамітненні, давши волю діянню внутрішній свободі. Свій стан він усвідомлює: “Увесь у ґрунт угруз, з семи небес упав сторч головою”. Щоб позбутися такого відчуття, треба, виявляється, віддатись самотності. Водночас необхідно самозосередитись і вміло відбиватися від нападників, “катованих катів”, сумніваючись в тому що:

*... світло — ще народиться колись
у серці пільми, в тускних грудях ночі?
Засвітяться сонця, як вовчі очі
у судну днину. Але — стережись
[130, Т.3, кн. 1, с. 102].*

Найчастіше самотністю наповнюється реальне життя. Цього не заперечує і сам Стус. В листі до Євгена Сверстюка згадується таке самопочування: “Мабуть, я створений для самоти, в якій найкраще функціую” [130, Т.6, кн. 2, с. 181]. Тюремна дійсність стає невід’ємною частиною поетової сутності, а речове оточення — частиною його самотності:

*Тамте видіння у мені
світає — і світання
просториться в самотині,
як світу заступання [130, Т.3, кн. 1, с. 35].*

Стусова самотність передається ліричному герою. Адже знає, що вона єдиний незамінний супутник у тюремній камері. Тож його звичайний стан передається в рядках: “Ти сам. А серце — на ножі” [130, Т.3, кн. 2, с. 85]. Поет усвідомлює себе нереалізованим в рамках нормального життя. Особливо тоді дошкуляють надокучливі думки. Самотність перетворюється на нестерпний тягар. Стусові не дає заспокоєння духовна смерть колишніх однодумців, трагедію їх долі вбачає не лише в суспільстві, а й у собі. Самотність перетворюється в страждання, стає болем агоній:

*О самото незграбна, що уперше
зблудилася між довгих корпусів
театру горя і театру смерті,*

*де стільки тьмавих зазубнів обтятих
і затяжних туманів заосінніх
і видутої вічності в вікні! [130, Т.3, кн. 2, с. 99].*

Самоті додають нестерпності листи, точніше їх відсутність. Особливо допікає те, що переважна їх більшість не потрапляє до рук адресата й унеможливорює радість спілкування навіть на відстані. Тоді свою самотність Стус називає “полон у полоні, межі стомежа”, і вона стає кульмінаційною точкою в несприйнятті оточення:

*Ти тут довершилася, моя самото,
моя чужино безберега,
розлуко-незустріче, вічна мето,
красуне, князівно, сердего [130, Т.3, кн. 1, с. 131].*

У цей час Стус карається самотністю. Весь світ йому уявляється як такий, що став супроти нього, адже “довкола мене — смертна смуга”, — скаже він про своє оточення в одному з віршів. Навіть природа таїть в собі ворожі почування. Поет відчуває на собі тягар неможливості самореалізації. Його життєвий бунт виражається словами “жодній не корися владі — бодай в зятятості своїй”. Навіть у нестерпності самоти, він не зрікається її, радше віддає їй перевагу, аніж поступається собою.

Деякі вірші В.Стуса засвідчують, що, навіть не бажаючи бути в самоті, він прагне до неї. Тоді вона стає **звичним станом буття**. З огляду на це, самотність ранніх збірок докорінно відрізняється від самотності періоду “Палімпсестів”. Її перші паростки проростають як наслідок непокори суспільній дійсності, з роками — це намагання зосередитись на собі. В зрілому ж віці вона має спільні риси з рільківською, в ній поет не звертає уваги на оточення, а вдосконалює себе так, як бажає того сам. Під час цього процесу доходить до розуміння сутності буття: тоді перестає існувати час, — “хай почекає час, аби в безчасі, я вдруге міг постати, коли всі воління вщухли”. В такому стані він звертається до неперехідних цінностей:

Я б при вогні просидів би отак,

*віч-на-віч розмовляючи з собою.
Хай лишиться лиш те, що не мігрує
і клякне вколо мене, мов бовван
[130, Т.3, кн. 1, с. 156].*

Прагнучи поринути в цей стан, Стус цілком відкидає дійсність з її життєвими звабами.

Вічне, постійне — то прерогатива поетового буття. Не віднайшовши його в реаліях тогочасного життя, ліричний герой намагається збагнути себе у своєму авторові. Процес самосеберозуміння і збереження бачиться Стусові в проникненні у світ самотності. Самотність тоді набуває рільківських масштабів, вона стає стабілізатором душевних почувань, відкриває новий погляд на світ, в якому існує тільки “я” і вічність. Для самоствердження поету потрібне саме таке середовище, тож не дивно, що його він і шукає:

*Втечу до світу й дамся самоті,
заслуханий, мов кинута бандура...
[130, Т.3, кн. 1, с. 157].*

Закономірно, що самотність стає станом буття у творчості поетів дисидентської хвилі, в ній виражається вияв цілісності їхнього духу, гармонії з собою. В Ірини Калинець вона асоціюється з образом її дороги:

*Все роз'єднано: світ, рідний дім і повернення,
щастя зросту зерна і очікувань мить.
Осипається ніч зір порожньою мервею
на зачумлений порох століть...
Свою дорогу самотності
до світанків незаних...
Дай мені, Господи,
хоч єдину сльозу [54, с. 147].*

В умовах тоталітарної несвободи самота для Василя Стуса була чудовим підґрунтям для розвитку сили духу. Зовнішня несвобода внаслідок усамітнення перетворюється у відчуття свободи

внутрішньої. Осмислення приреченості на страждання виявилось в інтенсивному пошукові шляхів істини. Підтримати духовну єдність, досягти гармонії з собою єдиноможливо стало у виборі самотності як стану буття. Відчуття способу життя як “пустки” уможливило Стусове зближення з Рільке. Він для Стуса став прикладом самовизначення, самоутвердження, самостояння в найдраматичніших моментах життя. Особливо приваблювало Стуса в Рільке уміння внутрішньої трансформації світу, створення гідних себе умов існування в собі, незалежно від обставин, часу та реалій життя. Надто близькою була йому позиція свідомого вивищення особистості над всепоглинаючими факторами повсякденного буття. Природно, що потяг до рільківської мудрості став свідченням доростання до вічного, до розуміння себе в суспільстві непередбачуваних обставин. Не дивно, що творчий діалог між ними тривав упродовж усіх тюремних літ В.Стуса.

Українського поета захоплювало те, як Рільке “поетизував зовнішній світ, втягав його у свій внутрішній світ, (...) а далі, поетизуючи його, знову висував у зовнішній» [16,с.362]. Усвідомивши реалії оточення (що неможливо було здійснити, не поринувши у самотність), В.Стус висуває свою концепцію бачення світу. І світ, розгнuzданий зовні, трансформований ним, стає підвладний йому.

Стус, для якого Рільке став духовним учителем, якнайефективніше хотів використати у своєму доробку приклад життєвої безкомпромісності австрійського поета. Стусова любов до поезії Рільке найкраще віддзеркалена у його перекладах. Чимало літературознавців схиляється до думки, що Стусові переклади творів Рільке — то справжні шедеври перекладацького мистецтва світової літератури. На велику зону вони передавалися в листах до дружини, поруч з власними коментарями та заувагами. У них висловлюється концепція розуміння творчості Рільке. Роздуми Стуса, щодо елегій Рільке великою мірою стосуються власних поезій періоду таборів і заслання. В них український поет вбачав усю повноту власного

самособоюнаповнення, що позначилося у незгоді зі світом насилля й жорстокості. Ця тема порушується в листах до дружини: “Він (Рільке) пише про світ, ніби винесений за межі життєвого інтересу (...). Це думи людини, що живе пам’яттю про світ, пам’яттю, що наглухо відгородила його від світу (...). Автор дивиться очима людства — на те, як заходить зима існування і кожен вигибає окремо. Це ситуація межі — ситуація самоусвідомлення межипростору: себе в межипросторі” [130, Т.6, кн.1, с.165].

Для Стуса ситуація ідентична, її схожість полягає в прагненні вберегтися на межі між собою і суспільною прірвою. “Кредо Рільке, — “Творець повинен бути для себе цілим світом і все знаходити в собі”, - [Т.6, кн.2, с.229] трансформується у Стуса — “Поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється од неї, як од скверни” [130, Т.1, кн.1, с.42]. З огляду на це поняття людини в Стуса має екзистенційний характер постійного доростання до себе. Людина в межипросторі, долаючи перешкоди, залишається собою. За таких умов це можливо лише тоді, коли, звільнившись від пут зовнішнього, вона збудує собі обитель у світі внутрішньому. Стус тримається на самозосередженні, що підвладне самотності. Недарма, як факт, поет констатує свій стан: “Ти живеш, як пустка, утеклий світу, давшись самоті” [130, Т.3, кн.1, с.157].

У Рільке відшукуються подібні паралелі:

*Кожен самотній нині
геть залежить від того, що другого він не знає,
стежку ми кладемо не як меандр на глині,
але як міру [130, Т.6, кн.1, с.110].*

Творчість Рільке для Стуса в період заслання і таборів стає духовною підтримкою, в ній український поет крізь час і відстань мовби бачить себе. Орфей Рільке в творчості Стуса стає мірилом вічного, але то вже не Орфей, він міняється місцем з Богом — вищою духовною цінністю. Завдяки Богові поет перетворює світ в собі, незважаючи на обставини, продуктом його творчої праці стають “Палімпсести” як пік запропонованого долею “блаженства самоти”.

Коло літературних зацікавлень Стуса періоду “Палімпсестів” не обмежувалося лише Рільке. Не маючи належних умов брати участь у літературному процесі та впливати на нього, він активно стежить за ним. Все, що потрапляло до нього за колючий дріт і вартувало його уваги, жваво обговорювалося в листах до дружини й друзів. З них можна зробити висновок про схиляння поета до літератури вдумливої, де чітко окреслена авторська позиція.

Позбавлений можливостей нормального спілкування, Стус не марнує час на буденне. Його читацькі інтереси надзвичайно різноманітні — від сучасної періодики до літературних новинок у світі й на Україні, а так і до класики — зарубіжної і вітчизняної. Листи, в яких обговорювалися літературні твори, свідчать про “рівень осмислення прочитаного” [130,Т.6,кн.2,с.230]. Для них характерний авторський індивідуалізм, бо незважаючи на обсяг написаного (в окремих листах критичні дослідження досягали розмірів есе, хоча частіше то були критичні зауваги та анотації), його думка переважно не збігалася з офіційною. Для Стуса це було закономірним явищем, він ніколи не пристосовувався до загалу, не ставав поетичним рабом можновладців, служками яких, на його ж думку, ставало 99% митців. “Митці губили принциповість свою, діставали, як поденний наряд те, що згодом стало зватись закономірністю мистецтва” [130,Т.6,кн.1,с.474]. Тому-то на противагу усталеним канонам мистецтва поет висуває своє трактування того чи іншого літературного явища. Він залишив чудові роздуми щодо зарубіжних новинок, які з’являлися у “Всесвіті”, “Вопросах литературы”, “Иностранной литературе”. Заслуговує на увагу невелике літературне есе про роман Паскаля Лене “Мереживниця”. Особливу увагу Стуса-критика привернули роман Макса Фріша “Хай я буду “Гантенбейн” та Верджинії Вулф “Міс Деллоуей”. В першому романі він досліджує проблеми шукань сучасної прози, його новаторство в контексті зарубіжної літератури. Другий став близьким за вподобанням, бо, як пише в листі до рідних, твір цей “мене вражає і вкрай захоплює — такої розкоші я давно не читав” [130,Т.6,кн.1,с.466].

Від прочитаного в журналах Стус дає короткі ремінісценції. Як-от, відгук на надруковане у “Всесвіті” в листі до рідних. Це враження від повісті Гамарри, своє трактування книги статей Голенищевої-Кутузової “Романские литературы”, де з-поміж інших виділяє поетів Франції та Італії [130, Т.6, кн.1, с.160]. Щодо прочитаного поет намагається висловити свою думку, прагне в кожному творі віднайти те, що замовчує офіційна критика.

Своєрідне ставлення Стуса до митців російської літератури. Ще з студентських років в душі проніс захоплення творами Ф.Достоевського, Л.Толстого, О.Пушкіна, О.Толстого. З літератури ХХ століття високо цінував творчість О.Блока, М.Цветаєвої, Б.Пастернака. З сучасної йому літератури виділяє твори П.Можаєва, В.Распутіна, В.Шукшина. Про це пише в листі до дружини і сина: “Я й не пам’ятаю вже, коли читав таку пишноту. Нелегке читання, але — яке прегарне!” [130, Т.6, кн.1, с.426].

Особливе ставлення в Стуса до української літератури. З-поміж негативних вирізняє твори на побутову тематику. Не викликають захоплення у нього твори Г.Квітки-Основ’яненка, І.Нечуя-Левицького, Марка Вовчка. Дорікає І.Котляревському за те, що “жартував на біді” (йдеться про “Енеїду”). Оцінки ці часто суб’єктивні і, деколи, навіть несправедливі. Але в них Стус вбачає горезвісний стан животіння української літератури.

Літературний аналіз “Лісової пісні” у Стуса суто індивідуальний. По-своєму сприймає він образи Мавки й Килини, кожен з них має соціальне підґрунтя. В феєричному змісті твору є натяк на суспільну дійсність, в якій людина з високою духовною культурою віддана на поталу неукам з обмеженим кругозором. Але це не заважає бути їй собою і віддаватися улюбленій справі сповна. Її праця зігріта любов’ю і душевним теплом, тому ужинок від неї очікується плодовитий. Й не дивно, що в Стуса: “Мавка — це мрія (...), це свято, великдень душі. А Килина — це сірі будні (...) і жодної зірки над головою”. Підводячи до реалій сьогодення, Стус завбачує смерть Мавки, її духовну красу поїдає нещасття Килини: “Життя” любить

килин, а мавок убиває. Бо Мавка за день проживає більше, як Килина за 100 років. [130,Т.6,кн.1,с.415]. І тільки такі, як Мавка, фізично незахищені, духовно протистоятимуть силам свого знищення. Звідси пробуджується їхня несамовитість — протистояти, знаючи, що це небезпечно, адже “дурними не бояться бути тільки мудрі” [130,Т.6,кн.1,с.415].

До літератури свого часу у Стуса ставлення специфічне. Не сприймає, таврує фальш у творчості свого покоління. Вважає: митець не може розвиватись різносторонньо, прислухаючись до чийось вказівок. Недарма в одному з листів пише, що “творчість народних (буцім-то) письменників — без народу і читача (...), література стає цариною анемічних душ ...” [130,Т.6,кн.1,с.475]. Тому-то з особливим захватом сприймав поезію, спрямовану на пробудження анемічних душ. Захоплюється творчістю С.Гуцала, В.Дрозда, Р.Андріяшика, в поезії Ліни Костенко віднаходить громадянський та національний феномен. Його вабить індивідуальна позиція автора, її втілення в художньому творі, саме те, чого вимагав від себе, чому слідував сам.

Зацікавлення Стуса літературним процесом засвідчило нерозривний зв'язок поета з ним. З осмисленням проб чийогось письма давав оцінку власній творчості. Вимоги до свого слова ставились занадто високі. У своїх віршах прагнув висвітлити авторську позицію, орієнтуючись на естетичні, філософські, моральні здобутки світового літературного процесу. Опрацьовуючи літературу, варту його уваги, відчував мистецьке зростання, яке виявилось у творчих пошуках та експериментах.

На відміну від “Зимових дерев” і “Веселого цвинтаря” в “Палімпсестах” з'являється суттєво новий **образ свічки**. Для Стуса природним виявився потяг до світлого, тож символом світла в його творчості стає свічка. Вона уособлює несхитність, впевненість в собі, це віра в прагненні досягнути мету. Шлях, осяяний світлом, Стус усвідомлює як гордий шлях. Тому-то образ свічки має в собі екзистенційне підтвердження: чим далі ліричний герой

прокладатиме собі дорогу, тим потужнішого світла вимагатиме для її осяяння, відповідно докладатиме нових сил для вдосконалення себе. Поет бореться за свічку душі своєї, за головне вважає не випустити її з рук, тримати доти, поки не стомиться рука — ціле життя. Вона у Стуса — “слабкий символ віри, який має силу оживити порожню нібисмерть живого існування” [16,с.338]. Вона не тільки підтримка на сьогодні, на цей час, вона трепетна надія на майбутнє. Одночасно вона є символом непокори для Стуса і його однодумців, у її полум’ї вони вбачають свій шлях:

*Хоч як нас не збавляє лють
І світова навала,
але брати все йдуть і йдуть,
щоб свічка не згасала [130,Т.3,кн.2,с.89].*

Неперервність осмислюваної дороги провіщає Стусові духовне піднесення. Отож свічку він ставить на сторожі душевної злагоди. В її світінні вбачає сенс свого буття, адже в нього вона ворог темряви і схоластики. Поет її полум’ям роздмухує вічний вогонь надії і душевного прозріння:

*Свіча затріпотіла — й світло,
мов голуба, пустила в лет,
і віри твій вирвався без титла,
і дух твій вирвався з тенет [130,Т.3,кн.1,с.39].*

Долання меж до певної мети стає реальнішим з відчуттям вагомої підтримки, яку дає свіча. Відчуття її догорання (цей мотив часто проходить у “Палімпсестах”) породжує болісне сприймання світу. Стає очевидним, що Стусова свіча — це свічка болю, її полум’я ворушить страждання. В такі моменти поет шукає порятунку для себе від смерті духовної, уникає внутрішнього роздвоєння, ладен згоріти — але залишитися собою: “Дотліває ясна свіча. Отак і ти згоряй” [130,Т.2,кн.2,с.32].

За доцільне варто узагальнити: свічка, запалена в стражданнях, стоїть на сторожі внутрішньої єдності В.Стуса. Осмислення її ролі утверджує монолітну силу енергії в ньому. Через те доля

сприймається як фатум, про що йдеться в одному з листів до рідних: “Щастя мати таку долю, як у мене” [130, Т.6, кн. 1, с. 340]. Духовна сила, що породжує відчуття щастя, бере верх над фізичною знищеністю, стає понад нею.

З усією повнотою стан ліричного героя в “Палімпсестах” передається у вірші “Гойдається вечора зламана віть” Невідворотність долі як фатуму в ньому очевидна: поет осмислює свій шлях, але ніяких змін не потребує. Стояння на своїй межі — понад усе. Вірш писаний на основі набутого досвіду, тож чітко висвітлює ставлення автора до життя, його бажання бути собою незалежно від обставин. У повторюваному рефрені “Гойдається вечора зламана віть” передано складність відчуття неможливості повної самореалізації. В уособленому образі дерева із зламанною віттю постає весь Стус, чие життя тотожне переданому ним образом:

*Гойдається вечора зламана віть,
мов костур сліпого, що тичеться в простір
осінньої невіді. Жалоців брості
коцюрбляться в снінні —
а дерево спить [130, Т.3, кн. 1, с. 27].*

У вірші відсутні тюремні реалії, але присутність поневолення очевидна. Поет стоїть вище фізичної несвободи, проте волі для духу прагне все більшої, від того “осмутами вмита твоя ненасить”. Зламана доля стоїть на заваді реалізації повноти духу. Умови вимагають самопротистояння. Фізичне протистояння дає право констатувати: “Кінчилися стежі. Нам світ не належить — бовваном стоїть”. Як до самозахисту, поет вдається до самотності, в якій вбачає свій порятунок:

*І — сонце — твоє, простопадне — кипить
Тугий небокрай, погорбатілий з люті
гірких дорікань. О, піддайся покуті
самотності (Господи, дай мені жити!)
[130, Т.3, кн. 1, с. 27].*

У ситуації фізичного знищення Стус прагне віднайти себе, утвердитися в повноті духу. Він розуміє, що шлях до утвердження веде до самоспалення, проходить крізь “довге кружляння над світом і під кошлатими храмами, під багряними торосами замірів”. Однак саме на цій дорозі Стус самовідроджується, знаходить сили для повноти духу. Він гордий за себе і прагне бути гідним свого шляху. В своїх переконаннях хоче поріднитися з сточенням — не асимілюватися в ньому, а, навпаки, своїм життям довести **безкомпромісність людського існування**. Свою мету, наміри довіряє світу — саме в ньому вбачає майбутнє:

*Господи, з ними
нехай порідниться навернений рід
отой, що принишк попід товцюю неб —
залізних, із пластику, шкла і бетону
[130, Т.3, кн. 1, с. 28].*

В бруді тогочасного існування Стус шукає свій шлях, до нього навертає інших, чує “шовковий голос” своєї пісні, відлуння заспіву якої буде народним. Він власним прикладом доводить, що “поезія була в тих умовах гідною формою існування людини творчої і внутрішньо незалежної” [125, с. 206], позбавленої комплексів масовості. Від усвідомлення свого покликання тягар самоспалення перетворюється на радість самоспалення. В цій радості, на зламаний дорозі, поет віднаходить себе. Відчахнутий від суспільного дерева, він робить його своїм:

*Поорана чорна дорога кипить,
нема ні знаку — од прадавнього шляху.
Сподоб мене, Боже, високого краху!
Вільготно гойдається зламана віть
[130, Т.3, кн. 1, с. 28].*

Його віра, сповнена майбутнього, живе в ньому. І в цій ланці чільне місце відведено часу, який стає сумлінням поетової честі. З ним пов’язані його сподівання. В листі до батьків саме так і визначається: “Але є час, який визнає остаточно, хто грішний, а

хто злочинець. І такий час буде” [130,Т.6,кн.1,с.20]. Саме на той відрізок часу йому залишається вірити і наполегливо вдосконалювати себе. Відчуття своєї Голгофи — (“Ця богом послана Голгота веде у паділ, не до зір”) — довершується віруванням у прийдешнє, у торжество Стусового “я”:

Та мури, мов із мертвих встали,

похмуро мовили: чекай,

ще обрадіє із печалі

твій обоюдожальний край [130,Т.3,кн.1,с.36]

Ліричний герой намагається пересилити відчуття переходу з одного стану в інший — з минулого в майбутнє. Це помітно у вірші “Замерехтіло межі двох світів”. “Погляд мій взяли”, — констатує поет у згаданому вірші, але того замало, щоб втратити себе, хоч обставини вимагають саме цього, адже “за шолом’янем виспраглих видінь, зникомий, чую: на долонях доль, поміж обачних пальців потекло, немов пісок, дощами перемитий, моє життя” [130,Т.3,кн.1,с.58].

Прижиттєвий процес пошуку істини — страдницький, щоб досягти справжньої свободи, поет іде шляхом моральних і фізичних випробувань. Зате в кінцевому результаті тілесні страждання — ніщо в порівнянні з душевною згодою. Основне для В.Стуса, вважає дослідник М.Ільницький, — це досягнута “свобода духу, який виривається з рамок фізичного існування людини, з оболонки тіла, і прямує у безконечність” [49,с.14]. У самовираженні духовної незалежності поет відбувається як особистість, позбавляється комплексів у безнастанному процесі шукання себе.

Центральною у “Палімпсестах” є тема невольничих снів В.Стуса. Сни багато означають для розуміння його феномену. Вони допомагають зреалізуватися в тому середовищі, яке йому насправді недоступне. Те, що неможливо здійснити в буденному житті, Стус вершить у снах. У них шукає самозаспокоєння, звіряється зі своїми думками, компенсує неможливість спілкування з родиною і близькими.

“Останнім часом, — з листа до батьків, — сняться якісь людні сні — чимало рідних, знайомих. Хоч як дивно, літаю в снах і бачу все, що дороге моєму серцю” [130,Т.6,кн.1,с.210]. Це природно, адже саме так поет відшкодовує відсутність рідних. У снах йому дається чудова нагода бачити, розмовляти, радітися. В таких снах він живе відголоском бажаного життя, насолоджується ним, бо отримує непідробну радість спілкування з близькими людьми.

Зовсім інший відтінок у “Палімпсестах” мають так звані **моторошні сні**. Поет боїться їх, шукає порятунку від них, а знаходить душевний біль. У листах до дружини читаємо: “У головах стоять виснажливі сні. Сповнений чеканням чогось (вічні начування!), я, мов струна, напнута до краю (урветься ж – не буде й відлуння)” [130,Т.6,кн.1,с.105]. Грані між сном і дійсністю стираються, життя усвідомлюється як страшний сон:

Як моторошний сон – ці дні і ночі
пригнічують мене і додають
безмежних сил. Хоч силоміць в очі
засилою сон! [130,Т.6,кн.1,с.54].

Довкілля сприймається у двох вимірах – заперечення і ствердження. Це знову-таки пов’язано з прагненням зберегти цілісність духу. В минулому він шукає майбутнє, в середовищі тюремної зони віднаходить раціональне для повноти свого “я”. Страхають ліричного героя привиди, радше не зі сну, а справжні, поставлені контролювати його совість і душу – “спогадані, згорьовані, урочі, з моїх артерій кров солону точать і, як криваві зозулі, кують” [130,Т.3,кн.1,с.54].

Часто такі сні у автора навіюють роздуми. Віддзеркалення життя великої зони наштовхує на осмислення сутності людського буття. Поет зіставляє своє життя з життям батьків, друзів, відповідно робить висновки. Сні не дають забутися, вони невтомно нагадують про життєві цінності, які він відстоює – “тут сні долають товщу забуття і згадкою любуються, як змії” [130,Т.3,кн.1,с.42]. Образ тюрми гіперболізується у віко гробове, яке намагається поглинути

в собі людські цінності. Чавиться “я”, стираються грані людської подоби. Тому-то такий сон:

*Найбільший ворог мій – спішишь
моєю кров'ю лезо окропить,
щоб став і ти такий, як треба, – черствий
[130, Т.3, кн.1, с.42].*

У Ігоря Калинця, як і в Стуса, в табірному сні поєднуються муки страждань і радість спогадів. Поєднується непокєднуване – любов і ненависть, біль і насолода:

*Люблю свій сон, ненавиджу свій сон.
Збудиться лячно, лячно не збудиться.
Предивність сну і того ж сну предивність –
дістатись з глибу, впасти із висот? [53, с.532].*

В таких віршах усвідомлюється шлях до себе, повен суперечностей. У вірші Стуса “Був дощ. Була пора смеркань” ліричний герой задумується над сутністю свого буття. Природні умови дощу і сутінок вимагають самоти. Автор поєднується з силами природи, перевтілюється в них, природній стан виявляється підвладним його настроям. Цей стан найбільше відповідає його душевним переживанням. Крізь самоту, темряву ночі, відсутність сну він пізнає себе:

*Був довгий дощ, і я не спав,
а чи очей не міг склетити.
І думав: як то в світі жити?
Чекати, нудитися, скніти?
Усе життя, несамовитий,
ти, розтриклятий розпрокляв,
То як же з долею дружити? [130, Т.3, кн.1, с.169]*

Його крають роздуми, адже мета йти своєю дорогою, перспектива тоталітарної безвиході не лякає і не зупиняє на шляху досягнення справжньої свободи. “Головне – аби не втрачалася перспектива шляху – пройденого і того, що стелиться попереду”, – пише в листах до рідних [130, Т.6, кн.1, с.238]. Тисячі думок працюють

на те, щоб шлях цей був не повторюваний, не чийсь, а тільки його. Як зауважує Б.Рубчак – це спроби “стати віч-на-віч із власною свободою” [16,с.346]. Логічно виникають запитання:

- а де твоїй край?
- кажи ж – ти Господа шукав?
- ці перелети й недоleti
не вимінили давні мети?
- а чи збагнув уже, поете,
ці жахом писані портрети? [122,с.203].

Сни в умовах неволі свідчать про боріння душі, потяг її до світла; як факт, поет констатує: “снами себе не збути”. У зв’язку з цим він тягнеться до вдосконалення. Тюремні умови допомагають відшліфувати фізичні і духовні начала. Тому-то його невільничі сни, тягнучи за собою низку роздумів, заглиблюються в самотність. Піддавшись самотності, він вершить свою подальшу долю. Світ самотності в цьому разі виникає як необхідність, без якої неможливе згодом існування. Саме в цьому становищі поет знаходить істотні переваги перед тими, хто залишився у великій зоні. Лише спогади і сни навертають автора до недоступних у його умовах друзів. Недарма він у вірші “Жовтава більше, ніж зелена” зауважує:

Адже ти спізнав,
що сон і світ – зарівна
ворушать стебла самоти [130,Т.3,кн.1,с.105].

Невільничі сни В.Стуса – одночасно трагічна й радісна сторінка в його житті. В них калейдоскопом повторювалися події і люди, якими він жив і визначався. Бачені у сні батьки, дружина, син, друзі, рідна земля самовідроджували душу, наповнюючи її пекельними муками. Нестандартне спілкування з ними компенсувало зустрічі, додавало сил і єдності у поетовому самотостянні.

Із снами в Стуса тісно пов’язані спогади про родину і рідний край. Його життя у таборі не втрачало сенсу завдяки тому, що знаходив розуміння родичів, дружини, рідної землі. Зв’язок із ними він підтримував листуванням, снами, а найчастіше спогадами. Не

дивно, що саме спогади – найвразливіша сторінка у творчій палітрі “Палімпсестів”. Те, що боліло, чим жив поет, за що вболівав, відбивалося у душевних настроях і виливалось у віршах. Муки народження таких віршів супроводжувалися спогадами про рідних, друзів, про красу української природи. Особливо мученицькими були спогади про літні відпочинки на природі з сім’єю та друзями. Краєвиди Дніпра та Десни, Труханова острова та Денишів відроджувалися у табірній поезії. Все, що було близьке йому, у віршах виступало під узагальнюючою назвою землі втраченої. В.Стус карався нею, одночасно вона була єдиним містком до його зболеної душі:

*О земле втрачена, явися —
бодай у зболеному сні!
Ілазурово простелися,
і душу порятуй мені [130, Т.3, кн. 1, с. 168].*

Далекий образ рідного краю затьмарювали реальні картини природи Мордовії та Колими. Вражаючий вплив на Стуса мали всюдисущі сосни. Їх присутність у віршах супроводжувалася тугою, втратами. Поет карається несприйняттям оточення. “Провалля і кручі. Горби і горби”, – пише він про Колиму у вірші “Обколоте в намерзі стогне вікно”. Північній природі протиставляє красу рідної, але далекої України:

*Занадто далеко, занадто ген-ген,
де в леготі-вітрі кучериться клен,
де сонях кружляє, калина цвіте.
Хвалитиму Бога, що там ви есте
[130, Т.3, кн. 1, с. 135]*

Автор українській природі, яку сприймає на відстані, надає живого звучання: “Картини рідного краю виникають переважно в такий спосіб як реальність, відновлена силою уяви і драматизована” [49, с. 14]. Драма полягає в психологічній напрузі, яка виникає внаслідок невольничих обставин життя В.Стуса. Він відтворює те, що йому дороге і близьке, посилюючи відчуття складністю обставин тогочасного буття.

У вірші “Упали роси на зелені вруна” ліричний герой поєднується з красою української природи. Тюремні реалії повністю відсутні, й складається враження, що рядки вірша належать людині, яка в житті не зазнала фізичних і духовних тортур. Це ще раз доводить, що Стус, незалежно від обставин, зумів зберегти красу, ніжність, чистоту і чарівність своєї душі:

*Паду в траву – в благословеннім лоні
землі своєї спокій віднайду,
усеблагій віддавшись обороні,
бо за собою чую смерть-орду
[130, Т.3, кн. 1, с. 146].*

Великий сум укладений поетом у спогади про Софію Київську. Вона у творчості Стуса асоціюється з образом усієї України. Софія була для нього моральним орієнтиром, духовним натхненником. У спогадах про неї він знаходив сили, бачив у ній підтримку. В листі до батьків, написаному під час переїзду до ленінградської лікарні на операцію, проїжджаючи Київ, зізнався: “Ось так я побачив світу, не бачачи його. Навіть Софії, за якою скучив як за сестрою” [130, Т.6, кн. 1, с. 196]. Наближення і віддалення від Софії відтворене поетом у вірші “Уже Софія відструменіла”. Близька вона йому як моральна підтримка, як незборима вічність часу, далека – віддаллю в тисячі кілометрів, роз’єднує їх відстань, а ще “сніги і стужа, вітри й морози, свисти і лайки, дикі прокльони, собачий гавкіт, крик паровоза” [130, Т.3, кн. 1, с. 153]. Усвідомлене віддалення від Софії, від України супроводжується внутрішнім болем, та й самі страждання стають звичним станом буття:

*Уже Софія відструменіла,
відмерехтіла бузковим гроном,
ти йшла до мене, але не встигла
за першим зойком, за першим гроном
[130, Т.3, кн. 1, с. 153].*

У рядках чувається звернення до України, для Стуса далекої і близької, чужої й до болю рідної водночас. У поетовому серці вона існує як духовна категорія, асоційована з вічністю.

Образ Софії Київської невід'ємний від образу України в творчості поетів дисидентської музи. В Ірини Калинець він тотожний ще й світлому образу Матері Божої і несе високу ідею морально-етичної справедливості. Мовби послуговуючись їх взаємозамінністю, в Богородиці, України та Софії Київської поетеса благає собі гордого шляху:

*Молюсь Тобі, Стражденна Діво,
взьми мене із сусти
в свою відвертість онімилу,
дай тілу силу піднести [54,с.126].*

Образ Софії Київської у творчості В.Стуса є свідченням доростання до вічності, до усвідомлення себе в християнській парадигмі любові й злагоди. Як духовний символ єднання він стає взаємозв'язуючою ланкою між минулим і сучасним; в ньому крізь тоталітарну безвихідь проглядається майбутнє відродження України.

Створені В.Стусом у "Палімпсестах" образи репрезентують його творчість у стані "тривання на межі". Філософська за суттю, вона виражає поетове світобачення і є складовою духовних буттєвих критеріїв. У її образах-символах, образах-поняттях духу, Бога, долі, самоти, свічки, снів, спогадів, у мотивах туги, страждання, болю розкривається сутність моральних категорій любові, вірності, жертвовності, злагоди. В умовах неволі вони підтримують збереження внутрішньої рівноваги. Характерною природі В.Стуса виявляється й "провідна тема у цій творчості — становлення духу, душі" [13,с.10].

Поезія "Палімпсестів" свідчить про те, що в критичних ситуаціях "тривання на межі" Стус не розпорошив великої любові і трепетної ніжності до людей, до землі, до рідного краю. Як і в ранній "Круговерті", у "Палімпсестах" він повен сподіваної радості, невимушеної приязні до людей, які творять добре і вічне. Виснажений випробуванням тоталітарної безвиході — численними роками таборів і заслання, поет досяг бажаного з юних літ способу життя — бути і залишатися собою. Етапи його духовного зростання

і зміцнення відбиває його творчість. Лише, на відміну від попередніх збірок, “Палімпсести” позначені життєвим досвідом, глибинною віковою мудрістю, вмінням чітко відстоювати свої вистраждані переконання. З ранніх збірок до “Палімпсестів” поет прийшов еволюційний шлях становлення, чим довів, що людина в будь-яких межових критичних ситуаціях **може і повинна** залишатися собою, мусить бути вірною обраній з ранніх свідомих літ позиції. І цей шлях, хоч би яким він був складним, торувати до останку. З цих міркувань історизм поетового мислення входить в основний компонент формування і становлення його як митця і людини.

Ключові образи-поняття як вияв єдності індивідуалізму митця і органічної громадянськості (Україна).

Самособоюнаповнення як синтез цих начал

Гармонійне поєднання зі світом становить органічну єдність індивідуальності В.Стуса, є виявом високої духовності митця. Стоїчне випробування як наслідок фізичних страждань зумовлює пошук морально-етичних критеріїв, які сприяють відчуттю єдності в собі. Найважливішими серед них є близькі внутрішній природі **поняття-образи рідної землі, батьків, дружини, сина**. З їх усвідомленням стає можливим утвердження єдності індивідуалізму митця й органічної громадськості (відчуття доростання до осмислення України).

Абсолютна неволя, в якій творилася поезія “Палімпсестів”, дала змогу утвердити абсолютну духовну свободу в собі. В межових рамках, у яких утверджувалася духовна сила В.Стуса, було вибудовано міцний внутрішній плацдарм в собі. Це дало змогу поетові в стані “тривання на межі” відчутти насолоду **буття на висоті**.

В естетиці Стусового страждання буття на висоті можливо досягти лише в органічному поєднанні любові до рідних і Батьківщини. В плані гармонійного становлення особистості чільне

місце в утвердженні духовної сили залежить від усвідомленого осмислення долі родини в нерозривній єдності з долею України. В зрілій творчості відповідне злиття образів становить кульмінаційну точку Стусового самособоюнаповнення і набуває світових масштабів.

Поет постійно відчуває неперервний зв'язок з рідними і Батьківщиною. Це відчуття ще більше посилюється листуванням і спогадами, однак супроводжується нестерпним болем. Втрата листів, щоденні мученицькі спогади про напризволяще залишених батьків і сім'ю позначаються на здоров'ї, супроводжуються непоправними моральними травмами. У спогадах про рідних і Україну одночасно поєдналися туга, біль, страждання і благоговійна радість.

Думки про рідний край та отчий дім не покидають поета. Трагедія батьків, біди України сприймаються Стусом однозначно. На відстані, розділеній тисячами кілометрів, особистісне й громадянське становить єдине ціле. Осмислення долі рідного краю — це переживання за найдорожчих, які лишилися за межею колючого дроту:

*Вечірис сонце дибиться на спаді.
Дивлюсь туди, де мій німує край,
Де корчиться у віковій насаді
обпалений грамами зелен-гай
[130, Т.3, кн.2, с.68].*

Проблема “обпаленого зелен-гаю” стає провідною у “Палімпсестах”. Усвідомлення трагедії нації передається вболіванням за рідну землю, за тодішній стан і майбутнє своєї родини. Драматизм ситуації посилюється внутрішніми терзаннями через завдані рідним душевні муки і переживання.

Особливо болісно поет карається стражданнями батьків. Усвідомлення завданих їм переживань і горя передається йому надлюдськими фізичними випробуваннями. Його становище надзвичайно складне: приносити батькам щастя в такій ситуації

означало б переступити через себе. Осмислюючи трагедію батьків, він воліє залишитися на своїх позиціях. Лише болісне відчуття батьківських страждань породжує власне безсилля. Звертаючись у листі до Світлани Кириченко, яка назавше втратила матір, він пише: “Нашим батькам випала тяжка доля — подвоювати нашу біду своєю скорботою, жалями своїми (...). І ніякої ради не даси — ні собі, ні іншому в цьому горі” [130, Т.6, кн.1, с.151]. Внутрішні поетові страждання перетворюються у вірші, в яких ліричний герой страждає в безвиході:

*Десь при вечірньому столі -
батьків моїх тужіння
згорьоване. О цій порі,
аж чорні од розпуки,
ридають наші матері,
заламуючи руки [130, Т.3, кн.2, С.54].*

У таких віршах мати для поета — емоційний центр, осердя Всесвіту, в її образі підсвідомо закладено двигун безнастанного самособоюнаповнення. З матір’ю-поет доростає до розуміння себе і своєї дороги. Моральні чесноти, якими наділена ця жінка, не дозволяють поступитися собою. Навпаки, він всякчас прагне дорости до них.

Образ матері-страдниці, в порівнянні з ранніми збірками, у “Палімпсестах” наповнений тугою і жалем. Її присутність підсвідомо відчувається в усіх творах збірки. Мати завжди з автором, навіть тоді, коли він про неї не пише. Це його постійний ангел-охоронець, з яким він “світає і смеркає”. “Його сива Богородиця була завжди поруч — не за тисячі кілометрів, а на відстані серця. Навіть у карцері не почувався самотнім”, — зауважує Г.Гармаш [24, с.22]. З цим важко не погодитися, бо мати у В.Стуса символізує вічність:

*десь за стома морями,
десь на крайсвіті мати є твоя
І ламле руки, ставши коло брами.
А позад неї — вічна течія [130, Т.3, кн.1, с.73].*

Поет живе материнською підтримкою, її молитви допомагають вистояти, залишитися собою. Всі свої діяння і думи звіряє з матір'ю, прагне наслідувати її вчинки, все робити так, як би вчинила вона, бо живе за її народною педагогікою, за її селянською мудрістю. Навіть умови тюрми з її уявною присутністю зм'якшуються — з'являються сили для боротьби, утвердження, самостояння. В умовах табірної неволі, де “поділено світ на квадрати, в душу вгризаються ґрати”, ліричний герой живе завдяки Україні, матері. Йому не страшна смерть — далі смерті її згорьовані очі, вічні поетові охоронці:

*І в кожній шибі — ніби дві жарини -
журливі очі вставлено. Це ти,
о пресвята моя зигзице-мати!
До тебе вже шляхів не наплатати
і в ніч твою безсонну не зайти.
Та жди мене. Чекай мене. Чекай,
нехай і марне, але жди, блаженна
[130, Т.3, кн. 1, с. 82].*

З великої любові єдиний “докір”, кинутий матері, знаходимо у вірші “На однакові квадрати”:

*Ти мене даремно, леле,
в світ неправди привела [130, Т.3, кн. 1, с. 41].*

Г.Гармаш вбачає в цих словах не ремствування на долю, а данину народнопоетичній традиції, за якою людина в крайньому відчаї кидала найстрашніше звинувачення — у своєму народженні: “краще була б маленькою під боком приспала”; “краще було б не родитись, як долі не бачить”. “У Стуса цей мотив долепрокляття бере початок ще й в усвідомленні життя як непосильної ноші, котре вимагає сповна платити за збереження чистоти” [24, с. 22].

У докорах Стус висловлює вдячність матері, — знову-таки за народною традицією, — за виховання, завдяки чому була обрана життєво важлива дорога буття. Щоденний життєвий тягар страждань несе гідно, саме так, як власні випробування крізь роки

пронесла його мати. За завдані переживання і клопоти, за непосильний душевний тягар, який крізь життя несла мати, поет відчуває непростену провину.

До матерів, душі яких вистраждані в переживаннях за долю і майбутнє своїх дітей, зі словами прощення звертаються поети-невольники, однодумці В.Стуса.

У Ю.Литвина:

*И всё было всё равно —
всем,
Но только не Тебе.
Ты положила мне на лоб
дрожщую,
Словно крыло раненой птицы, руку
И я услышал, как моё сердце
стало стучать
в ритм твоему сердцу [127,с.135].*

У І.Калинець:

*Мамо!
Мій притулок в твоїх долонях!
Мамо!
Мій дім у твоєму серці!
Мамо! [54,с.18].*

Наодинці з матір'ю поети-дисиденти відчувають наплив енергії й внутрішню силу, бачать продовження своєї дороги. Одночасно це — моральна підтримка в складний час “тривання на межі”.

Невіддільним від образу матері в “Палімпсестах” є світлий образ поетової дружини. Її в невольничій ліриці В.Стус оспівував як втілення кристальної цноти, людської порядності і подружньої вірності. Дружина у Стуса стає в ряд тих жінок-страдниць, які, жертвуючи собою, віддавали себе повністю на олтар тій справі, якою жили їхні чоловіки. Тому-то, ставлення у Стуса до дружини особливе. Він усвідомлює завдану їй непосильну ношу бути дружиною мученика. Живе нею — свідченням великої подружньої

вірності, для якої немає відстаней, залишилися листи і вірші. Для нього дружина акумулює увесь світ, в якому існують тільки він і вона. “Бо ти — це Ти і Ти”, - зізнається він в одному з листів [130, Т.6, кн.1, с.259]. А у вірші додає:

*Мені була ти голубинею,
що розкрила два крила.
І мужем, хлопчиком, дитиною
мене до неба вознесла [130, Т.3, кн.1, С.33]*

Звернення Стуса до дружини – незвичне. Знаходяться у його листах найлагідніші, суто Стусівські слова, в які вкладено всю любов і ніжність. У листах зустрічається звертання “Дмитрородице”, “Дмитроматере”, епітети “білораменна”, “сумнолиця”, “тонкоголоса”. В них поет поєднав найніжніші, найчистіші почуття бурхливої, як океан, любові. Незалежно від умов та обставин табірної життя В.Стус крізь роки проніс чисте незаплямоване почуття до дружини, яке для обох варте подвигу. Крізь роки й відстань з нею радиться, їй довіряє, з усіма проблемами їй відкривається. В поезії “Ти десь живеш на призабутім березі” ліричний герой наголошує на неподільності нерозтрачених роками почуттів – “Ти в мене є. І так пробудеш вічно...”, адже:

*...я в тобі єдиній
собі вертаю певність, що живий,
і жив, і житиму, щоб пам'ятати нещастя щастя
і злигоднів розкоші [130, Т.3, кн.1, с.52].*

Поет наголошує на тому, що дружина повсякчас сприяла збереженню його цілісності, була охоронцем внутрішньої єдності. Природно, що відкривав себе стільки – скільки вбачав у ній добропорядності. В тюрмі скаржить, що спілкування з нею дуже не вистачає. Карається болями втрат і нерозтраченими почуттями:

*чи не щодень до сповіді стаю,
та жодної нема мені покути.
На кожному мурі проступає рить
журби твоєї [130, Т.3, кн.1, с.52].*

Утрату безпосереднього спілкування з дружиною В.Стус намагається компенсувати листами. У них виливає всю ніжність зраненого серця: “Знай, що в буремнім морі, коли – здається часом – ні весла, ані вітрил, Ти для мене – як зірка провідна” [130,Т.6,кн.1,с.318]. В іншому листі – “Весь мій рай – Ти. Вся моя туга – Ти, моя радість, моя мрія – Ти. Коло тебе я найкращий, яким буваю” [130,Т.6,кн.1,с.311].

Зустрічі з дружиною для Стуса стають реальними лише у снах. Бачить її зболеною, згорьованою, вистражданою – “В щоках округлих, тугою пригашених, ловлю я тьмяну ямку навмання”. Лише очі дають зрозуміти, що відстань між ними ближче, крізь роки «самопочезань» поет вірить у себе, у своє майбутнє:

*В двох
ми ще пробудем – вище цього муру,
на рівні снів, де зорі – мов горох,
струмітимуть по лицях лебедині,
що розкрилила пружних два крила
і в беручке багаття Батьківщини
мене, за руку взявши, повела [130,Т.3,кн.2,с.88].*

Образ дружини в “Палімпсестах” трагічний. Трагізм усвідомлюється в непосильній страдницькій ноші, яка випала на її життя. Відданість її мужеві заслуговує на повагу, хоча її доля варта співчуття. В зрілій творчості В.Стуса образ дружини оповитий тугою і смутком. Поет карається її стражданнями, всіляко підтримує її листами, проте у віршах малює справжньою:

*Ти вся – в дощі. Ти вся – зійшла плачем.
І сховав плач – як гріх – стікав тобою,
А ти на чатах — стрітися з явою
щоб синім прихиститися плащем [130,Т.3,кн.1,с.82].*

Нерозтраченість почуттів, пристрасть і ніжність кохання крізь відстань і час відтворено в поезії “Весняний вечір. Молоді тумани”. Теплоу взаємин передано діалогом, який ведуть між собою закохані. Із нього дізнаємося про причини, що зумовили їх

розлучитися і через роки донести свою любов. Основний настрій поезії мінорний. В ній відкриваються найчистіші, найшляхетніші, найпотаємніші струни людського кохання. Прагнення бути разом, не беручи до уваги розлуку і час, – основний мотив твору. Як заклик любові звучать слова:

*О єдиніться! Безоглядне небо
Вам спільний шлях покаже – по зірках
[130, Т.3, кн.1, с.165].*

Стус вірить у свою несхитність, сподівається, що його справа не пропаде марно, знаходить сили, щоб підтримати і обнадіяти дружину. Закликає бути гідною своєї долі й не нарікати на неї, бо доля кожного – “це часточка історії нашого народу”. “Пишаймося тим, що Бог поклав на нас цей хрест, – продовжує думку в листі до дружини, – і несімо його гідно. Бог просто забрав у нас будні, а залишив – свято. Свято високого болю, почесного тягара, врочистість розлуки й празникові миті зустрічей. А буднів у нас (двох) – нема, слава Богу” [130, Т.6, кн.1, с.292]. З великої любові поет щодня творить культ зустрічей, прощань, сподівань і повернень:

*О захвате – несила
од думи продихнути:
зорить мені у душу
безсмертний погляд твоїй [122, с.406].*

Через те навіть у стражданнях він бореться за право жити, творити, боротися, надіятися і сподіватися. Він вдячний дружині за підтримку і вірність, за допомогу бути собою, за сприяння в збереженні індивідуальної єдності.

Сприймання і відчуття сина в “Палімпсестах” супроводжується емоційною напругою, стражданням і внутрішнім болем. В.Стус перед сином відчуває велику провину, адже через відомі причини його виховання було повністю покладено на плечі дружини. Після першого арешту залишив вдома 5-річного хлопчика, а незадовго до смерті довідався про народження внука. Короткий проміжок між двома арештами в Києві не міг компенсувати втрат у вихованні сина.

У “Палімпсестах” образу сина відведено не так багато місця, зате листи стають свідченням Стусового виховання сина на відстані.

М.Коцюбинська з цього приводу зазначає: “Стусові листи до сина – це унікальний людський документ, своєрідна педагогічна поема” [130,Т.6,кн.2,с.234]. В них поет висловив свою концепцію розуміння людини, яку поступово нарощував і утверджував у свідомості сина. “Людина, – пише в одному з листів — це обов’язок, а не титул (народився – і вже людина). Людина твориться, самонароджується. Власне, хто Ти є поки що? Кавалок глини сирової, пластичної. Бери цей кавалок у обидві жмені і мни – доти, поки з нього не вийде щось тверде, окреслене, перем’яте” [130,Т.6,кн.1,с.395].

Понад усе Стус прагнув прищепити синові почуття відповідальності за кожен вчинок. Був переконаний, якщо він зуміє відповідати за свої вчинки, то в зрілому віці зможе утвердитися як цілісна натура. Вміння відрізнити добро від зла навчить свідомо мислити, а це дасть змогу всякчас самовдосконалюватися.

Понад усе Стус хоче бачити сина морально стійкою людиною. “А тому я вимагаю від Тебе так само багато, як і від себе”, – пише в одному листі [130,Т.6,кн.1,с.53]. Благає в дружини, аби пояснила синові, хто є його батько, чого вимагає від життя і від себе. Хочє, щоб син не соромився батька, знав правду про його життєвий шлях і пишався ним. Зрозумілі хвилювання за пояснення, які він мусить сказати при поверненні: “Про що я тобі можу повісти, як стрінемось при зустрічі нашої”. Як невідступність від пройденого, як відданість долі звучать Стусові віршовані міркування, адресовані синові:

*Живи здоровий, синку мій, рости,
спивай меду із чарівної чаші,
а я, твій батько, маю ще тягти
кормигу літ у чорнім сралаші,
збавляючи літа свої найкраці
в світах, які не можна осягти*
[130,Т.3,кн.1,с.122].

Вплив батькового виховання з роками Дмитро відчув на собі. Народжені стражданнями листи-звертання відгукнуться синовим зізнанням: “Вже потім я збагнув: шлях до свободи лежить через власну волю, крізь вміння виліпити власну долю та душу, здатність відповідати за кожен вчинок” [131, с.102].

Зовнішня батькова суворість в листах, в поезіях, присвячених синові, передається внутрішнім боєм. Далекий і близький образ сина приходить у снах, ворушить гіркі спогади і стає нестерпною мукою, непроглядним смутком. У стражданні батько шукає внутрішніх сил:

*Цей шлях — до себе. Втрачена земля
в ясному розвидняла сновидінні,
та зустрічні наїжилися тіні
[130, Т.3, кн. 1, с. 137].*

Іншим разом радість сповнює душу ліричного героя — у снах “стоять дружина й син, пишаючись між радісних куртин”. Поет намагається продовжити насолоду зустрічей, пильнує себе, щоб не сполохати сон, хоч і знає, що ця радість не вічна:

*Потернав
розбити скло тремкого сновидіння.
Та найрідніші їжилися тіні —
І ти у прірву ранку тяжко впав [130, Т.3, кн. 1, с. 138].*

Часто образ сина зринає в спогадах, які викликають нестерпний душевний біль (спільний сімейний відпочинок на природі, родинна радість, яка здається, навіки розчинилася в життєвих негараздах і сьогодні вже видається за напівсон, напівреальність). Такі спогади перетворюються в нестямні віршові стогони:

*над Прип'яттю світання зайнялося —
і син біжить, як з горла кров біжить
[130, Т.3, кн. 1, с. 77].*

Цим порівнянням Стус висловив увесь тягар своєї долі — біль, розлуку, страждання. Сила сказаного вражає: “Коли б він більше нічого не написав, окрім цих рядків, — зауважує літературознавець

В.Яременко, — кожен тямущий сказав би, що вони належать справжньому таланту і поетові” [151,с.71]. Та й асоціативні паралелі тут провести важко: нічого спільного не має біг дитини з тим, як біжить горлом кров. Однак передана Стусом картина настільки об’єктивно відбиває його психічний стан, що цілком відкриває завісу невольничого буття поета.

Він бажає синові кращої долі. Він вірить у його майбутнє, сподівається, що в житті той “сам робитиме вибір — а не плестиме за обставинами” [130,Т.6,кн.1,с.380]. Як заповіт синові звучать батькові слова:

*Складний мій путь. Тобі ж долати вись.
Я зникну, але ти ставай до кола.
Прости мені, що пусто все і голо,
пробач мені, що ми не спромоглись.
На смертній грані твориться наш світ,
там де воління всі зійшлися в серці.
Я в серці серця. В серці серця. В серці,
пополотнілий, шлю тобі привіт [130,Т.3,кн.2,с.66].*

Відчуття на відстані батьків, дружини, сина породжує в свідомості В.Стуса їхню всеприсутність. Завдяки внутрішньому спілкуванню з ними досягає гармонії із собою. Ніхто, крім рідних, не міг так щиро зрозуміти його стан і залишитися відданим йому. Незламна вірність батьків і дружини сприяє збереженню внутрішньої єдності, пошуку нових творчих тем.

Доля батьків, дружини, сина у “Палімпсестах” тісно переплітається з долею рідної землі і становить у Стуса єдине ціле. Синтез цих начал є кульмінаційною точкою в його самособоюнаповненні. Поет однаково переймається долею рідних і проблемами України. Вони постійно в осередку його думок. Їх образи у творчості перебувають в безпосередньому взаємозв’язку, порушення єдності між ними свідчило б про дисгармонію внутрішнього світу В.Стуса.

У невіддільності України від матері й дружини переконує вірш

“Тільки тобою”. В звертанні до найдорожчих — а імен їх не називається і невідомо кому в першу чергу адресує свої слова поет — вкладаються найшляхетніші почування, найінтимніші переживання:

*Тільки тобою серце кричить моє.
Тільки тобою сили мені стає
далі брести хугою світовою,
тільки Тобою, тільки Тобою [130, Т.1, кн. 1, с. 42].*

Образи матері, дружини, України, усвідомлюються як вищі моральні орієнтири, варті наслідування. В.Стус — на вічній дорозі безнастанного dorостання до їх основних смисло-життєвих критеріїв буття. Йому однаково дорогі мати, дружина, Україна, лише ними “білий святиться світ”, повняться брості віт”, їхнім духом “парує рілля”, тільки ними “тішиться немовля”. Поезія переконує, що образи ці знаходяться в постійному взаємозв’язку, автор наче послуговується їхньою взаємозамінністю. Для ліричного героя вони — втілення душевної рівноваги, ними і задля них він живе.

Україна в “Палімпсестах” — осердя Стусового світосприймання. Вона — біль і страждання, радість і смуток, “трунок і трутизна” одночасно. Як зазначає Ю.Шевельов, тема “трунку і трутизни” — України стає визначальною у “Палімпсестах”. Чи поет каже про свою дружину і сина, про себе й свою самоту й німоту, про драти Мордовії чи сопки Колими, про життя і смерть, — завжди і скрізь, названа чи не названа, стоїть за цим постать утраченої батьківщини, — і в пляні особистому утраченої, і в пляні національному” [122, с. 17].

Доля України як невід’ємна складова Стусового “я” стає поетовою суттю, його буттям. В умовах неволі цей образ набуває планетарного осмислення, стає епіцентром страждань. В боріннях за неї шлях до поетової Голгофи визначається в рамках самоутвердження — самовизначення. В стражданнях за її долю виявляється органічна єдність внутрішньої цілісності митця.

В Україні поет шукає власний шлях “від смерті — до життя”, до духовного воскресіння народу, нації:

*В країні мертвих є той суходіл,
з якого б'є жива вода. По неї
летить із України вороння,
але не повертається додому
[130, Т.3, кн. 2, с. 66].*

Образ України найчастіше зринає в спогадах та снах. Відстань і час не розз'єднують, навпаки, зближують поета з рідною землею. Крізь тугу за батьківщиною, він відроджується в любові до неї. Її постійна присутність переконує у невіддільності Стуса від України, свідченням чого стає вірш "З ціложиттєвого ждання". Навіть страждання, болі з відчуттям Батьківщини відходять у В.Стуса на задній план, а їх місце у серці займає український "пахощ м"яти". Відчуття душевної стабільності приходить до Стуса з невід'ємним чуттям єдності себе і України:

*З ціложиттєвого полону
паду в твоє, Вітчизно, лоно —
твій пасічник і войовник [130, Т.3, кн. 2, с. 19].*

Декларативність, властива цій поезії, має в собі екзистенційний характер доростання, що свідчить про кристалізацію внутрішньої енергії. В зрілому віці розвиток Стуса як особистості не припиняється, що є наслідком безнастанного прижиттєвого процесу самособоюнаповнення. В любові до України нашаровуються одна на одну твердість, мужність, незламність.

Часто страждання зумовлюють розмежування України на Вітчизну і чужину. У світлі болю цей мотив спростовується в поезіях "Докучило! Нема мені вітчизни", "Яка нестерпна рідна чужина". Заперечення України через небажання сприймати існуючий суспільний лад пояснюється надмірною любов'ю до неї. В надлюбові до Батьківщини народжується спротив силам, які піддають нищівній руйнації Україну й усе українське. Таку нелюбов Я.Мельник називає "шевченківською" [80, с. 157]. У свідомості Т.Шевченка Україна уявляється як "наша, не своя земля". Придушення національного начала сприяє її денациональному

функціонуванню. Наслідком є втрата нашої самобутності, національного самовираження. Така Україна постає одночасно і як наша, і як чужа земля.

Згадану тему розробляв І.Франко. “Я ж не люблю її з надмірної любові”, — карається він в любові до України і підтримує позицію висловлену Т.Шевченком. У нелюбові до України рабської протиставляється любов до України національно свідомої, економічно могутньої.

Стусова любов до України виражена у формі заперечення. В його творчості Батьківщина осмислена у віддаленнях і наближеннях. Україна мовби чужіє до поета і самої себе:

*Яка нестерпна рідна чужина,
цей погар раю, храм, зазналий скверни.
Ти повернувся, але край — не верне:
йому за трумну пільма кам'яна [130, Т.3, кн. 1, с. 32].*

Відчуження переходить у заперечення “нема мені вітчизни — ні-ні-ні”. Таким чином поет виявляє протиріччя собі самому: “Отак мені — чим далі од Вітчизни, тим легшає, тим тяжчає мені”. Такий стан для нього в умовах неволі стає майже природнім. Нелюбов до України передається відсутністю національного опертя:

*Нема мені коханої землі,
десь під грудьми пече гірка калина.
Сміється божевільна Україна
у смертнім леті на чужім коні [130, Т.3, кн. 2, с. 80].*

Україну В.Стус бачить “в антоновім вогні”, у вічних почезаннях і самовтратах. Мати й дружина поповнюють число його самовтрат. Трагедія нації й рідних виявляється найвідчутнішою серед них. Поет виявляє індивідуальне сприйняття трагедії роду, матері, дружини, України. Одночасно він шукає форм подолання такого відчуття і знаходить їх у собі. Духовна сила сприяє збереженню цілісності. Стус життєвим прикладом доводить вищість духу над стражданнями, болями і навіть смертю. Мотив незнищенності духу і після смерті осмислюється в одноіменній поезії.

*Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя
своїм стражденням і незлим обличчям.
Як син, тобі доземно уклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі
і з рідною землею поріднюсь [130, Т.3, кн.1, с.45].*

Випробування фізичними стражданнями зумовлюють В.Стуса шукати морально-етичні критерії, які б виявляли відчуття його внутрішньої єдності. У творчій палітрі “Палімпсестів” збереженню поетової внутрішньої цілісності найповніше сприяють ключові поняття-образи матері, Батьківщини, дружини, сина, родини. Злиття їх в одне ціле утворює єдність індивідуалізму митця і його поетову органічну громадянськість. Перебування образів матері, Батьківщини, дружини, України у постійному взаємозв’язку сприяє їхній взаємозамінності. Синтез цих начал є кульмінаційною точкою в поетовому самособоюнаповненні.

Шлях еволюційного розвитку в табірній неволі В.Стуса пройшов за умовно визначеною схемою **самопізнання-самоутвердження-самоспалення**. В ній осмислений екзистенційний вибір життєвої позиції поета — незважаючи на зовнішні чинники, фізичний біль і страждання людина **мусить, повинна** завжди залишатися собою. Всупереч зовнішньому тискові ідеал особистісний протиставляється суспільній порожнечі, а життя осмислюється як стан “тривання на межі”. В межових рамках прагнення залишатися собою можливе лише у виборі страждань як єдиноправильної життєвої позиції.

Під час “тривання на межі” у ставленні до світу і реалій буття вимальовується психологічний портрет В.Стуса. Він доповнюється елементами внутрішнього морального та духовного вдосконалення, що свідчить про безупинний процес будування себе. Зіткнення з дійсністю посилює пошук шляхів самовизначення і гармонії з собою. Поетові вдається повсякчас підніматися внутрішніми щаблями власного розвитку. В світлі болю зовнішній світ сприяє його внутрішньому вдосконаленню. Період “тривання на межі” активно

висвітлює невольничя лірика В.Стуса. В ній відтворене поетове самостояння, осмислюються основні духовні смисло-буттєві критерії. Відчуття світу подано у творчих образах-символах духу, Бога, самотності, природи. Помітно інтелектуальну еволюцію в розвитку тем, створених в “Зимових деревах” і “Веселому цвинтарі”. Також інтенсивно розвиваються суттєво нові образи-символи свічки, долі, снів, спогадів. У Стусових образах-символах, образах-поняттях розкривається сутність його моральних цінностей, які проявилися в любові, вірності, жертвовності, злагоді. В умовах неволі вони виявилися вагомою підтримкою в становленні внутрішньої рівноваги.

Мати, Україна, дружина, син — це ключові образи-поняття у “Палімпсестах”. Їх осмислення сприяло з’яві внутрішньої гармонії, в них поет шукав вищих морально-етичних критеріїв буття. В усвідомленому злитті образів дружини, матері, України в одне ціле утверджувалась його громадянськість у поєднанні з індивідуалізмом митця. В синтезі цих начал відбита вища точка Стусового самособоюнаповнення.

У збірці “Палімпсести” осмислено характер самостояння особистості у період її тотального вихолощення в табірній неволі. Жорсткі умови самовираження, в яких писав Стус поезію, відтворюють еволюційно-ступеневий процес його морального, духовного, фізичного вдосконалення. Завдяки цьому ліричний герой, представлений автором як цілісна структура, що свідчить про його душевну рівновагу, крицеву стійкість, несхитність перед обставинами життя. Процеси внутрішнього зростання як віддзеркалення способу буття і поетичної творчості відбивають рівень історизму мислення В.Стуса.

ВИСНОВКИ

Багатогранна літературна спадщина В.Стуса — це творчий документ доби, який відтворює еволюцію мислення митця в умовах тоталітарної несвободи. Суттєва закономірність поетового доробку охарактеризована генетично закодованим умінням наскрізного проникнення в природу внутрішньої самосвідомості особистості, що в свою чергу сприяло якнайповнішому виявленню творчої самобутності митця. Поетове самозаглиблення у внутрішній стан речей переконує в незаперечній єдності із собою, самототожності, що є константою духовної суверенності Стуса. Всупереч драматичним життєвим колізіям, йому вдається поєднати творчу розкутість зі свободою самоствердження, саме це свідчить про незалежність особистості від реалій буття. В оцінках дійсності суб'єкт лірики репрезентує власні погляди на світ, осмислює внутрішні переживання, властиві авторові твору. Водночас він моделює і втілює авторове уявлення не лише про наявне, а й про належне, виявляє спосіб прямування до самоздійснення згідно з авторовим ідеалом.

Вже рання збірка «Круговерть» переконує у спробах самототожності особистості. Понад усе поет прагне творчо осмислити світ, який приваблює його своєю строкатістю і неповторністю. Він прагне пізнати досі незвідане, захоплюється відвертою радістю буття, тверезо відчуваючи своє «я» в ньому. В.Стус намагається виявити життєве спрямування у творчому осмисленні світу, у віднайденні свого місця в ньому, запевняючи в наслідуванні вищих моральних орієнтирів. Він спонукає себе до активної творчої самореалізації, перетворюючи поезію у внутрішнє самозадоволення, виявляє при цьому ознаки власного пізнання й визначення.

В.Стусу вдається осмислити поетичний світ паралельно із освоєнням буттєвих реалій. На шляху самоствердження він шукає способів самовдосконалення. За основу людського існування бере

першовитоки духовних цінностей: замислюється над власною сутністю, над призначенням світу і сенсом свого існування в ньому, розмірковує над життям, пізнає його ціну.

Прагнучи якнайповнішої самореалізації в житті й мистецтві, Стус вимагає від себе творчої розкритості й повноти самовираження. Із демократичним оздоровленням суспільства, після довготривалого сталінського терору, виявлялася нагода повноцінного творчого розвитку, в ній народжувалося сподівання на високу громадянську цінність людської індивідуальності.

Реагуючи на світ, Стус висловлює бажання виокремити себе із аморфної маси тогочасного суспільства, чим прагне довести, що він – людина мисляча, індивід, особистість. Такий задум виникає завдяки індивідуалістській спрямованості, стоїчній безкомпромісності, складнощам сприйняття світу, вмінні шукати достеменно національне, заглиблюючись у витоки української ментальності.

Шістдесятники усвідомлювали очевидний крах тогочасної дійсності, передбачали тотальну руйнацію ідеологічних забобон. Лише зміна курсу державної політики виявила передчасність і наївність цих надій, породивши в свідомості Стуса відчуття трагізму. Воно дедалі посилювалося цькуваннями та арештами, які почали ширитись, особливо у колах нонконформістської інтелігенції.

Закономірно, що у контексті доби діяльність Стуса набуває політичного забарвлення. Не визнаючи кон'юнктури, не прийнявши компроміси, запропоновані владою, він свідомо стає в опозицію до неї. Із нереалізованих задумів, які виникли під час духовного визрівання, народжується відчуття трагедії нації, народу, і, ясна річ, власної. Стус усвідомлює себе закутим у трагедійні рамки. Щоб зберегти індивідуальну цілісність, він шукає можливості гармоніювати із собою, домагається внутрішнього захисту, який протидіє би суспільному беззаконню. Маючи нереалізовані наміри будувати себе, поет активно бореться за себе, повсякчас самовідроджуючись, над усе дбає про непорушність внутрішньої єдності.

Аналіз доби і умов, за яких самовизначався В.Стус і творилася його поезія, засвідчує, що в цій сфері криються вельми важливі «коди» та «ключі» для адекватного по́трактування як особистості поета, так і його творчості.

Для того, щоб урівноважити конфлікт між особистістю й суспільством, Стус вдається до філософської концепції екзистенціалізму. Основні проблеми екзистенціалізму стають близькими йому за вибором рівня свободи мислення. В процесі постійного самовдосконалення він сприймає життя як безперервний процес самособоюнаповнення.

Із самособоюнаповненням пов'язаний вияв індивідуальних рис автора. Його ставив перед собою як мету, до якої увесь час поривався й прагнув, незважаючи на перешкоди. Самособоюнаповнення спрямоване на самопізнання, самовизначення, самовдосконалення особистості. В «Зимових деревах» і «Веселому цвинтарі» накреслено його початки. Протягом життя відбувається розвиток цього процесу. Стус повсякчас відкриває себе, ніби самонароджуючись, віднаходить у собі нові можливості людської індивідуальності.

Самособоюнаповненням Стус відмежував себе від довколишнього світу, дозволяючи насолоджуватись внутрішнім спокоєм. Усвідомлена потреба самоти виражає філософське заглиблення поета у споглядання внутрішнього життя. Він з неминучістю зауважує: відсутність у світі зовнішньому вкрай необхідна для вчування у світ, який міститься в собі. В умовах тотального знеособлення особистості такий спосіб життя виявляється найбільш оптимальним. Адже усвідомлення того, що самота не вимагає зовнішніх борінь, дозволяє зосередитись на внутрішньому самовдосконаленні, що сприяє досягненню гармонії із собою. Таким чином, усамітнівшись, Стус здобувається на внутрішню рівновагу. Увесь безмежний зовнішній світ йому вдається акумулювати в собі. Його енергія долає будь-які життєві перешкоди, дозволяючи ліричному героєві залишитись внутрішньо непереможним. Навіть у стражданнях він має своєрідне

задоволення і спокій, адже в самотності, приречений на осібне існування, залишається собою.

Самозаспокоєння і внутрішню рівновагу поет відчуває, зблизившись із природою. Ліричному героєві В.Стуса природа допомагає віднайти виважений спокій. Цим спокоєм тамується внутрішній біль, завданий зовнішніми чинниками. Осмислення природи — ще один шлях поетового самопізнання і самовдосконалення. Моменти єднання з природою стають виявами органічного стану його душі.

У ранніх збірках змалювання природи позбавлене описовості. Його природа наділена магічною силою мудрості, в ній людина черпає вічні духовні цінності, спілкуючись з нею, стає досконалішою і довершенішою. Поет наголошує на тому, що є співучасником природи, ланкою в біоритмі життя Всесвіту. На окрему увагу заслуговує масштабність сприймання Стусом розмаїтості природи. Природа в поетовому розумінні — досвідчений наставник, який вчить пізнавати світ і відкривати себе.

Грані людської індивідуальності В.Стус вбачає в родині, сім'ї, роді. З відчуттям рідних осмислюється внутрішня єдність, що символізує моральну підтримку і є вираженням загальнолюдських цінностей.

Проблеми, порушені В.Стусом у «Круговерті», «Зимових деревах» та «Веселому цвинтарі» свідчать про процес світостановлення митця, про шляхи пошуку гармонії в дисгармонійній дійсності. У цих збірках простежуються етапи духовної, моральної еволюції поета: з юнацької романтики перших поезій «Круговерті» він виростає до митця з усталеними поглядами на світ, з несхитною життєвою позицією, із власною філософією оцінки людського буття. Основний критерій розуміння його творчості полягає в орієнтації на філософські, морально-етичні, естетичні, духовні здобутки в поезії. Завдяки цьому творчість Стуса стає прямуюванням до життєвого самовираження.

Творчість зрілого періоду осмислена В.Стусом у невольничій

збірці «Палімпсести». Збірка ця виявляє обстоювання поетом права на внутрішню свободу на рівні людського мислення. Право залишатися собою з гуманістичних прагнень переходить у політичні переконання. Між Стусом і системою загострюється конфлікт, який породжує вибір: підкоритися впливу обставин і втратити внутрішню духовну єдність або протидіяти їм і в такий спосіб виявити своє людське ество. Підтримку й опору у вирішенні цього питання поет віднайшов у філософії екзистенціалізму. Незалежна від зовнішніх чинників людина суттєві переваги віддає свободі внутрішній, аніж рабському животінню, свідомо обираючи життя за колючим дротом.

Перебування в неволі допомагає В.Стусові якнайповніше відчутти свої людські можливості, протидіяти несвободі, внутрішньому уярмленню особистості, заперечуючи зовнішні буттєві чинники. «Палімпсести» яскраво передають такий процес самостояння, за Стусом, — «тривання на межі». В неволі ліричному героєві доводиться самовизначатися за умовно накресленою схемою самопізнання — самоутвердження — самоспалення. Він сповідує переконане з ранніх збірок усвідомлення: людина, незважаючи на фізичний тиск і страждання, мусить, повинна, залишатися собою. Таким чином, у світі болю і фізичних випробувань вона почуває себе незалежною. З огляду на це, зазначає М.Коцюбинська, «ліричний герой Стусової поезії — людина внутрішньо вільна — завжди апіорі вільна, незважаючи на обставини, всупереч їм» [70, с.18]. Навіть за умов жорсткого знищення вона виявляє пріоритетні можливості повноцінного розвитку себе.

Один із центральних мотивів у «Палімпсестах» — протиставлення особистісного ідеалу загальній бездієвості. В естетиці Стусового страждання саме таке протистояння сприяло внутрішньому гарту і самовдосконаленню. В такий спосіб поет демонструє безкомпромісність самостояння в стані «тривання на межі».

Філософський підхід до осмислення реалій буття В.Стус реалізував у творчих образах-символах духу, Бога, самотності,

природи. Слід зазначити, у «Палімпсестах» еволюційним виявився процес інтелектуального розвитку тем, визначених у ранніх збірках. Проте поет широко впроваджує й розвиває суттєво нові теми, відтворені в образах-символах свічки, долі, снів, спогадів. У творчій канві «Палімпсестів» вони мають велике філософське узагальнення. У цих образах закодована ідея волелюбності людської особистості, мистецької свободи, творчого пошуку. В них виражена сутність Стусових моральних цінностей, гуманістичних ідеалів, естетичних переконань, які виявилися в людяності, вірі, любові, жертвовності, злагоді та внутрішній гармонії.

Україна, мати, дружина, син — ключові образи-поняття у творчій палітрі В.Стуса. Вони «конденсують в собі найважливіші життєві засади поета, його найвагоміші ціннісні орієнтації» [118, с.299]. Ці образи символізують єдність, внутрішню й творчу, сприяють відчуттю рівноваги митця, поглиблюють шукання вищих морально-етичних критеріїв буття. В злитті образів дружини, матері, України утверджується громадянськість поета, його індивідуальністська позиція. В синтезі цих начал осмислюється суть Стусового самособоюнаповнення.

За своєю природою збірка «Палімпсести» відбиває характер самостояння особистості в умовах табірної неволі. В жорстких умовах самовираження, — а саме в них творилася поезія, — відтворено еволюцію морального, духовного, фізичного вдосконалення способу буття, її творчого розвитку, що вказує на рівень історизму мислення В.Стуса.

Підсумовуючи вище сказане, слід зауважити, що творчість В.Стуса за образно-філософською проблематикою вирізняється з-поміж поезії інших представників таборової течії. Гуманістичний пафос і засоби художнього втілення виводить її у ряд розвинених європейських літератур. Ліричний герой В.Стуса як втілення типу європейської людини з притаманними йому рисами національного характеру стає свідченням естетико-культурного, духовного злету нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. *Аврахов Т.* На смерть поэта: Пам'яті Василя Стуса // Культура і мораль. — 1995. — 6 вересня. — С.15.
2. *Астаф'єв О.* Ліричний герой: До проблеми типізації // Рад. літературознавство. — 1988. — №10. — С.3-11.
3. *Бак Д.* Слово в лирике Василя Стуса // Грани. — 1995. — №177. — С.19-26.
4. *Балабольшенко А.* «Цей бенкет смерті в образі життя» // Вітчизна. — 1991. — №8. — С.141-151.
5. *Бахтин М.* Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худ. лит., 1975. — 416с.
6. *Бахтин М.* Проблема автора // Вопросы философии. — 1977. — №5. — С.148-160.
7. *Бахтин М.* Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — 416с.
8. *Бедрик Ю.* «Сподоб мене, Боже, високого краху» // Перевал. — 1992. — №3-4. — С.82-84.
9. *Бедрик Ю.* Василь Стус: Проблема сприймання. — К.: Фотовідеосервіс, 1993. — 80 с.
10. *Беселия А.* Кто ты, лирический герой. — Сухуми: Алашара, 1979. — 61с.
11. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту. — [Б.М.], [Б.Р.]. — 296с.
12. *Бондаренко А., Бондаренко Ю.* Використання поезії шістдесятників для становлення світогляду учнів // Дивослово. — 1996. — №11. — С.52-55.
13. *Бондаренко А.* Спроба аналізу філософських творів Василя Стуса // Дивослово. — 1998. — №8. — С.8-10.
14. *Буряник Н.* Свіча і свічадо в поезії Василя Стуса // Слово і час. — 1993. — №11. — С.53-57.
15. *Бушин В.* Спор о герое. — М.: Знание, 1962. — 32с.

16. Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників. — Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1987. — 463с.
17. Василь Стус у житті і літературі // Український вісник. — Київ; Львів, 1988. — №11-12. — С.19-20.
18. Василь Стус у спогадах та відгуках чужомовної преси // Сучасність. — 1986. — №5. — С.111-121.
19. Василя Стуса «перевиховують» // Сучасність. — 1979. — №2. — С.112-115.
20. Вечір Василя Стуса в Києві // Визвольний шлях. — 1989. — №7. — С.809.
21. *Виноградов В.* О теории художественной речи. — М.: Высшая шк., 1971. — 239с.
22. *Вінграновський М.* Вибрані твори. — К.: Дніпро, 1986. — 463с.
23. Вступ до літературознавства: Хрестоматія. Навч. посібник. — К.: Либідь, 1995. — 256с.
24. *Гармаш Г.* Червоне і чорне: поезія-доля Василя Стуса // Слово і час. — 1991. — №5. — С.20-25.
25. *Гарсія Лорка Ф.* Избранное. — М.: Просвещение, 1987. — 256с.
26. *Гарсія Лорка Ф.* Криваве весілля: Драматичні твори. — К.: Мистецтво, 1989. — 460с.
27. *Гете И.В.* Собрание сочинений: В 10 т. — М.: Худ. лит., 1975. — Т.1-10.
28. *Гинзбург Л.* «Читаю Гете, и роятся мысли...» // Гете И.В. Стихотворения. — М.: Худ. лит., 1979. — С.5-18.
29. *Гинзбург Л.* О литературном герое. — Л.: Сов. писатель, 1979. — 222с.
30. *Гитович И.* «Крізь ґрати»: Судьба и стихи Василя Стуса // Лит. обозрение. — 1990. — №9. — С.11-13.
31. *Голобородько В.* Він став моєю совістю // Вітчизна. — 1990. — №10. — С.161-163.
32. *Горбач А.-Г.* Генріх Белль і генерація шістдесятників // Сучасність. — 1986. — №1. — С.87-91.
33. *Гордасевич Г.* А він таємничий...: Дискусія: ліричний герой сучасної поезії // Літ. Україна. — 1984. — 21 червня.

34. *Горобець М.* Василь Стус — поет Шевченківського звучання // Вінницьк. правда. — 1991. — 21 березня.
35. *Григорян А.* Личність автора в структурі ліричного произведения // Літературна Армения. — 1979. — №5. — С.104-109.
36. *Драч І.* Вибрані твори: В 2 т. Т.1. — К.: Дніпро, 1986. — 326с.
37. *Жулинський М.* Василь Стус. 1938-1985 // Літ. Україна. — 1990. — 18 січ., 25 січ.
38. *Жулинський М.* Коли воскреснуть палімпсести національної культури? Факт і коментар // Літературна Україна. — 1990. — 19 квіт. — С.5.
39. *Жулинський М.* Із забуття — в безсмертя. — К.: Дніпро, 1990. — 441с.
40. *Жулинський М.* Люди, що виривалися із обмежень звичності (Українська інтелігенція періоду хрущовської відлиги // Літ. Україна. — 1996. — 26 вересня. — С.5-6.
41. *Зарецький О.* Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // Сучасність. — 1995. — №4. — С.113-125.
42. *Захарченко В.* «Світ — це таночок усіх людей, що взялися за руки...» // Донбас. — 1993. — №1-2. — С.60-66.
43. *Захарченко В.* «Вітчизни просимо, як подання» // Літ. Україна. — 1997. — 20 лютого. — С.3.
44. Звернення (закордонного представництва Української Гельсінської групи) у зв'язку зі смертю Василя Стуса // Сучасність. — 1986. — №1. — С.98-99.
45. *Іванисенко В.* Поезія, людина, сучасність. — К.: Вид-во Акад. Наук УРСР, 1960. — 176с.
46. *Іванисенко В.* Що таке лірика. — К.: Худ. літ., 1963. — 58с.
47. *Іванисенко В.* Животрепетна наша історія: Шістдесятництво: Родовід і доба // Київ. — 1998. — №1-2. — С.94-100.
48. *Івашико В.* Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників // Світо-вид. — 1994. — №3. — С.104-120.

49. *Ільницький М.* Палімпсести Василя Стуса // Вітчизна. — 1990. — №3. — С.14-16.
50. *Інбер В.* Сальваторе Квазімодо: Стихи последних лет // Иностранная литература. — 1960. — №1. — С.77-78.
51. Інтерв'ю з Сергієм Солдатовим // Сучасність. — 1982. — №6. — С.83-101.
52. Йдемо дорогами України: Мандрівка до Василя Голобородька в Андріанополь // Донбас. — 1993. — №1-2. — С.81-85.
53. *Калинець Ігор.* Слово триваюче: Поезії. — Х.: Фоліо, 1997. — 542с.
54. *Калинець Ірина.* Шлюб із полином: Поезії.— Львів: Місіонер, 1995. — 168с.
55. *Камю А.* Бунтующий человек. — М.: Политиздат, 1990. / — 416с.
56. *Камю А.* Творчество и свобода: Статьи, эссе, записные книжки. — М.: Радуга., 1990. — 608с.
57. *Касьянов Г.* Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. — К.: Либідь, 1995. — 224с.
58. *Квазімодо С.* Моя страна — Италия. — М.: Изд. иностранной литературы, 1961. / — 80с.
59. *Корман Б.* Изучение текста художественного произведения. — М.: Просвещение, 1972. — 110с.
60. *Костенко Л.* Вибране. — К.: Дніпро, 1989. — 559с.
61. *Коцюбинська М.* Почути голос поета // Жовтень. — 1989. — №7. — С.15-16.
62. *Коцюбинська М., Сверстюк Є.* Про першу публікацію Василя Стуса в Україні // Сучасність. — 1989. — №9. — С.84-87.
63. *Коцюбинська М.* Новітні палімпсести: (Кілька думок про феномен Василя Стуса) // Філософ. і соціол. думка. — 1990. — №2. — С.100-102.
64. *Коцюбинська М.* «На цвинтарі розстріляних ілюзій...» // Слово і час. — 1990. — №6. — С.21-32.
65. *Коцюбинська М.* У свічаді пам'яті // Україна. — 1991. — №1. — С.13-16.

66. Коцюбинська М. Перегук душ: Василь Стус про Володимира Свідзинського // Слово і час. — 1991. — №5. — С.3-4.
67. Коцюбинська М. «Світ міниться — і проростає слово» // Дніпро. — 1993. — №4-6. — С.2-10.
68. Коцюбинська М. Стусове «самособоюнаповнення» // Сучасність. — 1995. — №6. — С.137-144.
69. Коцюбинська М. «Двоє слів» про поета // Літ. Україна. — 1998. — 15 січня. — С.5.
70. Коцюбинська М. Василь Стус у контексті сьогодишньої культурної ситуації // Слово і час. — 1998. — №6. — С.17-21.
71. Кухар Р. Вибрані твори Василя Стуса в англійському перекладі // Визвольний шлях. — 1990. — №3. — С.376-378.
72. Лазоренко А. На буряних вітрах: Василь Стус — поет глибоко національний // Донбас. — 1993. — №1-2. — С.23-31.
73. Лермонтов М. Сочинения: В 2 т. Т.1. — М.: Правда, 1988. — 720с.
74. Лиша Р. «І встануть мертві...» // Україна. — 1991. — №7. — С.6.
75. Ліндквіст С. Швеція відкриває модерну українську поезію // Українське слово. — Київ, Париж, 1995. — 7 вересня. — С.11.
76. Мазепа Н. Поезія мысли: (О современной философской лирике). — К.: Наук. думка, 1968. — 120с.
77. Макарчук В. «Від юних літ до юного змузичіння» // Слово і час. — 1992. — №8. — С.64-69.
78. Малишко А. Доброго путі // Літ. газета. — 1959. — 22 грудня. — С.3.
79. Мацубура О. Категорії пам'яті в художньому просторі Василя Стуса // Молода нація: Альманах. — К.: Смолоскип, 1996. — с.181-185.
80. Мельник Я. «В мені уже народжується Бог» // Вітчизна. — 1990. — №10. — С.157-160.
81. Моренець В. До теоретичних проблем сучасної лірики // Слово і час. — 1995. — №1. — С.63-71.
82. Мороз В. Шістдесяті роки в Україні // Всесвіт. — 1993. — №9-10. — С.152-156.

83. *Наливайко Д.* Василь Стус – перекладач // *Всесвіт.* – 1991. – №1. – С.183-185.
84. «Народе мій, до тебе я ще верну...»: Бібліограф. покажчик творів нашого земляка, поета В.Стуса та літератури про нього. – Вінниця, 1993. – 24с.
85. Не відлюбив свою тривогу ранню...:Василь Стус – поет і людина: Спогади, листи, статті, поезії. – К.: Укр.письменник, 1993. – 400с.
86. *Овсієнко В.* Василь Стус: у 10-ти ліття загибелі в Кучинському таборі смерті // *Рідна шк.* – Нью-Йорк, 1995. – №3. – С.1-3.
87. *Овсієнко В.* Світло людей: Спогади-нариси про В.Стуса, Ю.Литвина, О.Мешко. – К.: [Б.В.], 1996. – 107с.
88. *Онїкієнко І.* Символ «Веселого цвинтаря» в естетиці страждання Василя Стуса // *Слово і час.* – 1997. – №2. – С.54-58.
89. *Ортега-и-Гассет Х.* Дегуманізація мистецтва. – М.: Радуга, 1991. – 640с.
90. Остання збірка Василя Стуса «Птах душі» // *Україна.* – 1995. – №17-18. – С.10-12.
91. *Павлишин М.* Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса // *Всесвіт.* – 1993. – №11-12. – С.157-161.
92. *Палкин М.* Лирика как искусство стихотворного слова. – Минск/: Вышэйшая школа, 1986. – 372с.
93. Переклади з Р.М.Рільке // *Відродження.* – 1995. – №5-6. – С.44.
94. Перші лауреати премії імені Василя Стуса // *Сучасність.* – 1989. – №9. – С.122-123.
95. *Пиріг Р.* Василь Стус: Листи із слідчого ізолятора // *Політика і час.* – 1992. – №1. – С.82-83.
96. *Плющ Л.* Там, лівіше серця...: Вбивство поета // *Сучасність.* – 1986. – №5. – С.97-110.
97. *Плющ Л.* «Вільготно гойдається зламана віть» // *Слово і час.* – 1991. – №11. – С.38-47.
98. *Покальчук Ю.* Василь Стус і моє покоління // *Дзвін.* – 1991. – №7. – С.131-137.

99. Попов О. Майстер високої самотності // Відродження. – 1995. – №5-6. – С.43.
100. Рильке Р.М. Лирика. – М.:Худ. лит., 1976. – 160с.
101. Роженко М. Обов'язок пам'яті // Вітчизна. – 1990. – №10. – С.164-167.
102. Роженко М. Про феномен українського шістдесятництва // Самостійна Україна. – 1995. – №3. – С.8-15.
103. Рубчак Б. Перемога над прірвою: Про поезію Василя Стуса / Сучасність. – 1983. – №10. – С.52-83.
104. Самототожність письменника: До методології сучасного літературознавства. – К.: Укр. книга, 1999. – 160с.
105. Сартр Ж.П. Об'яснення «Постороннього» // Називають вещи своїми іменами. – М.: Прогресс, 1986. – С.92-107.
106. Сверстюк Є. Віднайдена імпровізація Василя Стуса // Київ. – 1991. – №10. – С.121-123.
107. Сверстюк Є., Калиниченко І. Василь Стус у віддаленнях і наближеннях // Сучасність. – 1995. – №12. – С.145-157.
108. Свідзинський В. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1986. – 349с.
109. Світлична Н. З приводу спогадів М.Хейфеца про В.Стуса // Сучасність. – 1991. – №7-8. – С.76-79.
110. Світличний І. У мене тільки слово. – Х.: Фоліо, 1994. – 431с.
111. Сердюк П. Людина в поемі. – К.: Рад. письменник, 1970. – 200с.
112. Сивокінь Г. Учні тривоги: Дискусія: ліричний герой сучасної поезії //Літ. Україна. – 1984. – 14 червня.
113. Сивокінь Г. Біографізм у методі сучасного літературознавства //Сучасність. – 1994. – №1. – С.137-141.
114. Симоненко В. Поезії. – К.: Рад. письменник, 1984. – 246с.
115. Сильман Т. Заметки о лирике. – Л.: Сов. писатель, 1977. – 224с.
116. Скуратівська Я. Василь Стус як літературний критик // Молода нація: Альманах. – К.: Смолоскип, 1996. – С.187-190.
117. Соловей Е. Неканонічна традиційність: Володимир Свідзинський //Сучасність. – 1996. – №2. – С.98-113.

118. Соловей Е. Українська філософська лірика. – К.: Юніверс, 1998. – 386с.
119. Солонович Е. Не належить минулому // Вопр. літератури. – 1970. – №11. – С.217-221.
120. Сосновська Д. Кінець пафосу. Кінець вартостей? // Сучасність. – 1995. – №6. – С.145-149.
121. Стус В. Зимові дерева: Перша збірка поезій. – Брюссель: Література і мистецтво, 1970. – 206с.
122. Стус В. Палімпсести: Вірші 1971-1979 років. – [Б.М.]: Сучасність, 1986. – 469с.
123. Стус В. Свіча в свічаді: Поезії. – [Б.М.]: Сучасність, 1986. – 138с.
124. Стус В. Веселий цвинтар: Поезії. – Варшава: Вид. агенство Об-ня українців у Польщі, 1990. – 109с.
125. Стус В. Дорога болю: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1990. – 212с.
126. Стус В. Під тягарем Хреста: Поезії. – Львів: Каменярь, 1991. – 159с.
127. Стус В., Литвин Ю. Передчуття: Поезії. – Львів: Фенікс, 1991. – 160с.
128. Стус В. Вікна в позапростір: Вірші, статті, листи, щоденникові записи. – К.: Веселка, 1992. – 255с.
129. Стус В. Серед грому і тиші: Про Василя Симоненка // Сучасність. – 1995. – №1. – С.138-148.
130. Стус В. Твори: У 6 т., 9 кн. – Львів: Просвіта, 1994-1999.
- Т. 1, кн.1: Зимові дерева, Веселий цвинтар, Круговерть. – 1994. – 431с.
- Т.1, кн.2: Поетичні твори, що не ввійшли до збірок (1958-1971). – 1994. 302с.
- Т.2: Час творчості (Dichtenszeit). – 1995. – 429с.
- Т.3, кн.1: Палімпсести. — 1999.—486с.
- Т.3, кн.2: Палімпсести.—1999.—496с.
- Т.4: Повісті та оповідання. Незакінчені твори. Сценарії.

- Літературна критика. Заяви, публіцистичні листи та звернення. – 1994. – 544с.
- Т.5: Переклади. Поезія, проза, драматичні твори. – 1998. – 392с.
- Т.6, кн.1: Листи до рідних. – 1997. – 495с.
- Т.6, кн.2: Листи до друзів та знайомих. – 1997. – 262с.
131. Стус Д. Василь Стус очима сина // Прапор. – 1990. – №2. – С.101-103.
132. Стус Д. Життя і творчість Василя Стуса. – К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 87с.
133. Стус як текст. – Мельбурн: Відділ славістики університету ім. Монаша, 1992. – XII, 93с.
134. Тихий О. Роздуми: Збірник статей, документів, спогадів. – Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1982. – 79с.
135. Тичина П. Твори. – К.: Молодь, 1976. – 238с.
136. Тимофеев Л. Слово в стихе. – М.: Сов. писатель, 1982. – 342с.
137. Ткаченко А. Василь Симоненко: Нарис життя і творчості. – К.: Дніпро, 1990. – 312с.
138. Українка Леся. До О.С. Маковея: Лист від 28 травня 1893 р. // Твори: В 5 т. – К.: Держлітвидав, 1956. – Т.5. – С.91-93.
139. Українська Гельсінська група, 1978-1982: Документи і матеріали. – Торонто; Балтимор: Смолоскип, 1983. – 998с.
140. Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики. Кн.1-4. – К.: Рось, 1994-1995.
141. Унгаретти Д. Стихи из разных сборников // Иностран. лит. – 1963. – №2. – С.128-129.
142. Философский словарь / Под ред. И.Т.Фролова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – 588с.
143. Хайдеггер М. Слова Ницше «Бог мертв» // Вопросы философии. – 1990. – №7. – С.143-176.
144. Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Сучасність. – 1991. – №7-8. – С.8-75.
145. Храпченко М. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М.: Худ. лит., 1977. – С.158-171.

146. Шевченко Т. Кобзар. – К.: Дніпро, 1987. – 639с.
147. Шевчук В. Джерела духовності ліричного героя // Рад. літературознавство. – 1973. – №9. – С.15-28.
148. Шістдесятництво як явище, його витoki й наслідки // Слово і час. – 1997. – №8. – С.40-41.
149. Шошин В. Поет и мир. – М.-Л.: Наука, 1966. – 186с.
150. Штонь Г. Біографія? Так! Характер? Так! Але тільки свої...: Дискусія: ліричний герой сучасної поезії // Літ. Україна. – 1984. – 12 липня.
151. Яременко В. “І я гукну, і син мене почує” // Дніпро. – 1990. – №4. – С.71-76.
152. Яременко В. Покара славою: (Павло Тичина у прочитанні Василя Стуса) // Дніпро. – 1993. – №1. – С.110-113.

Верстку та друк зроблено в Хмельницькій міській друкарні.
Зам.2312. Тираж 300. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк
фосетний. Ум.друк.арк. - 8,13.

